

Nurali Qobul

Buyuk Turon Amiri yohud
Aql va Qilich.

*Бўлар элнинг боласи,
Бир-бирини ботир дер.
Бўлмас элнинг боласи,
Бир-бирини ётиб ер!*

Халқ накли

Тонг отар, кун ботар, умр ўтар эди...

Туркистон тизмалари этакларига бу сана куз кеч кирди. Дастлаб ёнгоқ япроқлари сарғайиб, кузнинг илк муждасини берди. Сарикдан қахва рангига айланган барглар салқин мезон эпкинларида чирт-чирт узилиб она оғочдан узоқлашишар, шамол уларни кучи етган қадар учуриб кетар эди.

Турналарнинг иссиқ ўлкалар томон йўлга тушишларига ҳали бир оз вақт бор, қаргалар эса ҳадемай қиш келишидан дарак бериб, бедапоя ва ангорларда бемалол лапанглашишар, виқор билан тўрт тарафга қараб ер чўкилашишарди.

Одатдагидек эрта туриб, бомдод намозини ўқиган амир Муҳаммад Тарагай Баҳодир ҳовлига чиқиб наридан бери юраркан, кўчадан киришда, ўнг тарафдаги хонада ихлос ва эътиқод билан намоз ниятини қилаётган ўн тўрт ёшли ўғли Темурнинг хатти-ҳаракатини кузатганча, жойида туриб қолди. Амир бу яқин вақт орасида Яратганга бунчалик меҳру муҳаббат билан ибодат ва илтижо қилган кишини учратганини эслай олмайди. Нигоҳи тушган ҳолат ва манзарадан шу қадар таъсирландики, беихтиёр бўғзига хўрсиниқ келиб, кўзи ёшовлади.

— Эгамга шукур! Авлодимнинг қалбига шул қадар Оллоҳ меҳр-муҳаббатни солганига шукур! Иншооллоҳ, бундай эътиқодли фарзанд ҳаёт йўлида адашмагай! Ўзинг шафқатингни дариф тутма Эгам! Элу улус баробарида бизни ҳам ёрлакагин! Ло илоҳа иллоллоҳ, ашҳаду анна Муҳаммадур расулуллоҳ!

Амир оҳиста сўзларкан, юзига фотиҳа тортди. Бармоқлари беихтиёр, кўз ёшларини артиб кетди. Сўнгра, рўмолчасини олиб, куз тонгининг салқинидан ёшланган кўзларини артаётгандек бўлди.

— Ассалому алайкум, қиблагоҳ!

— Ва алайкум ассалом, — Оллоҳ ибодатингизни қабул этсин! — деди ўнг кўлини кўксига қўйганча отасига термилиб тур-

ган ўғли Темурбекка қараб. — Яратган Оллоҳим шу беғубор тонгда пок юрак ила қилган илтижоларингизни қабул этсин! Барча қатори бизни ҳам меҳр-мурувватидин дариф тутмасун! Омин!

Ота-ўғил баробар юзларига фотиҳа тортдилар. Сочларига оқ оралаб, полвонсифат елкалари ихчам тортган, узун-узун кўлларининг томирлари ўйнаб, қиёфасида кексалик аломатлари кўриниб қолган амир шундай дея беихтиёр, бош фарзандини оҳиста бағрига босди. Яна кўнгли тўлиб кетди. Ўғил ҳам отасини бағрига босганча сукут сақлаб турар эди.

— Вой, сахармардондан бир-бирини бағрига босган ота-боладан айланайин! — деди ҳовлига чиққан Такина хоним ота-боланинг бу ҳолатини аввал тушунмай, бир лаҳза сукут қилгач, маънисига етди, меҳри товланиб кетди. Одам боласи ҳам бу қадар меҳр-муҳаббатли бўладими? Бу қадар бир-бирига меҳр кўядими? Вой кўзларингнинг дардини олай Темур болам! Отагинасининг қаноти, орзу-умиди, армони! Тангрим ёмон кўзлардан асрасин, сени!

Такина бегимнинг бу илиқ ва аллаловчи сўзлари улар руҳиятидаги ҳолатга шу қадар мос эдики, онаси яна бир оз шу оҳангда сўйласа, Темурнинг ичидан тўлиб-тошган бир йиги отилиб чиқадиғандек эди.

— Сабоҳдан, сафар олдидан ота-бола бир-биримизни бағримизга босдик-да энаси. Инсон зоти бир-бирини соғиниб яшамас экан, унинг ҳаётида завқу шавқ қолмайди, — деди амир хонимнинг сўзларига жавоб қилган бўлиб ҳамон рўмолчаси билан кўз ёшларини артаркан.

— Отанг ўзи шунақа, болам! Кўнгли бўш. Сал нарсага кўзининг ёши оқиб кетаверади. Лекин сен отангга ўхшама! — Такина хоним табиатан зийрак ва зукко, гапга чечан бўлса-да, кўп гапиравермас, эри, нозиктаъб Тарағай Баҳодирнинг кўнглига хуш ёқадиган пайтлардагина очиларди. — Кўнгилчанг бўлсанг, ҳамма нарсадан қуруқ қоласан. Мана отанг, бекликка хон фармонини ола туриб, уни бировга бериб ўтирибди!? Бу кишим билган қон-қариндошликни улар ҳисобга олишгани йўқ!

— Қўй, энаси, бунақа гапларни! — Тарағай Баҳодир ўғлининг олдида хижолат чекиб, хотинига танбеҳ берди-ю, лекин унинг гапларидан оғринмади, қайтага ўғли билан шу мавзуда суҳбатлашиш имкони туғилганидан хурсанд бўлди. — Худо ризқингни бутун қилса бекмисан, амирмисан фарқи йўқ. Энг муҳими, худо ярлақамокдан кўймасин! Яхшиси бизга нонушта ҳозирла. Бекзода ўғлинг билан бир Атабек амакимизни кўриб келайлик. Анча бўлди кўришмаганимизга. Ҳозир йўлга чиқсак, шом намозига қадар етиб борсак ажаб эрмас...

— Амакингизни кўришга фақат сиз борасиз. Туманли бойман деб ул киши бизнинг тарафларга фақат тўю маъракада келади-лар, — оғриниб сўзлади Такина хоним.

— Ҳа, энди ул кишининг ёшлари улуғ. Шундай экан, биз у кишини бориб кўрмоқ ва ўғлимиз Темурбекни таништириб қўймоқ мажбуриятидамиз. Бу эскидан, ота-бобомиздан қолган урф-одатдур энаси.

— Болаларингиз ҳам билсин дейман-да. Болага бошдан тушунтирмоқ, қулоғига қуймоқ лозим. Шукрлар бўлсинким, Темурбек мана эр етай деб қолди. Баландни пастдан, окни қорадан, дўстни душмандан энди ажратмоғи лозим. Сиз фурсати билан тушунтираман деган ўйда уларга кўп нарсаларни айтмайсиз. Лекин ўз вақти, замонида тегишли гапларни улар қулоғига қуйиб қўйингки, йўлларида адашмасинлар. Хешу ақрабо, дўсту бегонанинг қутқусига учмасинлар. Чунки обрў ошдан, ғавғо қариндошдан дейдилар.

— Ҳақсан энаси, ҳақсан. Ҳақ бўлмасанг ҳеч бир мавзуда оғиз очмайсан. Бу одат сенга раҳматли отамиз, шайхулислом ҳазратларидан ўтган. Сен йўл кўрсат, мен насиҳат берайинким, боламиз одам бўлсин. Элнинг олдида юрсин. Улуғ авлод-аждодлари шаън-шавкати ни сақлай билсун!

Такина бегим отасини эслаб бир энтикди. Бухоро шайхулисломининг қизи Такина бегим такво билан бирга табиий фанлардан ҳам савод чиқарган, шу боис Темурбекнинг чуқур билим олишига хайрихоҳгина бўлиб қолмай, шахсан ўзи назорат ҳам қиларди.

— Меҳмонхонада нонушта ҳозир, сиз яхши кўрган куртавадан килдирдим. Кечгача сув ичиб кетаверасизлар, — ота-ўғилни емакка даъват этди Такина бегим.

— Тўрик билан саманни сафарга ҳозирла, — Қулмон отчига иш буюрди бек меҳмонхона томон юраркан. — Нонушта қилдингми?

— Қилдим, бек ога. Энам аввал бизнинг қорнимизни тўйғизадилар. Оллоҳ ул кишимдан рози бўлсин! Муҳтарама бекамиз жаноби олиялари ҳаётларининг ҳар бир кунда хайри худойи қилиб яшайдурғон зотдирлар. Шул боис бу хонадондин Оллоҳнинг нуру раҳмати аримағай!

— Сендан-да эгам рози бўлсин Қулмон! Энанг дўсту душманга бирдек яхшилик тиловчи инсон. Тили ўткирроқ бўлсада, юрагида инсон зотига ёмонлиги йўқ. Отларга амирона эгаржабдуқларни ур. Ёлларини тара. Кўп сув ичирма!

Бек шундай деб нонушта ҳозирланган меҳмонхона томон юрди. Ортидан ўғли ва хоними ҳам кирди. Такина бегим юмшоқ эчки жунидан тикилган дастурхонга қозонда қотирилиб, ўчоқда тобланиб пишириладиган туркпатирни ўраб қўйган эди. Хона сур

ва сариёғга қорилиб пиширилган патирнинг исига тўлган, бу ҳид меҳмонхонанинг болор ва вассажуфтлари тоғ арчасидан бўлганлиги учун унинг доимий анкиб турадиган ҳиди ила уйғунлашиб, гаройиб бир бўй таратар эди.

Такина бегим каттакон лагандек келадиган иссиқ патирнинг ўртасига бир кувилик сариёғ қўйди. Хонадон аъзолари тузланган сариёғ ейишга одатланишган. Такина хоним баҳордан бошлаб, ўзи хизматчиларнинг бошида туриб, ёғли қатикдан куви пиширар, олинган ҳар бир юмалоқ ёғни суви тамоман чикиб кетгунга қадар қўлда чекиб, меъёрида тузлангандан сўнг, янги сўйилган кўйнинг тузда обдон бўктирилган қорнига ҳаво кирмайдиган қилиб жойлаштирар эди. Омборхонанинг ертўласида қишлоқ учун камида йигирма қорин ёғ турар эди.

Сўнгра суфрага сариёғ қўйилган қуртава келтирилди. Эритилган сариёғ иси барча хидларни босиб кетди. Такина бегимнинг ошчилари емак ҳозирламоқ борасида ҳассос эдилар. Буларнинг барчасига ошчиликни хонимнинг ўзи ўргатар, емак ҳозирламоққа табиатан уқуви йўқ қизларни оиланинг бошқа ишларини бажармоққа йўналтирар, тирикчилик учун юмуш истаб келган ҳеч бир кимсани остонадан ноумид кайтариб юбормас эди.

— Бул мусофирпарварлигингиздан сўнг бек жаноблари сўядиган кўйлар ҳам ейилмай қолиб кетадиган бўлди-ку энаси, — деди амир ҳузур қилиб патирдан еяр экан.

— Бой зоти шунақа. Дастурхонга қўйганини қанчалик емангиз шунчалик хурсанд бўлади, — одатдагидек хўжасига ҳазил қилди бегим. — Сув ҳам қаттиқ ерда туради. Юмшоқ ерга тез сингиб кетади.

— Э-э, сизга бир гап деб бўлмайди-да энаси, — одатига кўра ҳазил-мутойиба ёки жиддий бирор масалани сўзлашганда хонимини сизлар эди бек. — Барча бойлар ҳам шундай бўлмаса керак. Мана ўзингиз ҳам бой хотинисиз. Қўлингиз очиқ, — умр йўлдошига меҳри товланиб сўзлади амир ва кўшиб қўйди. — Аммо куртавани бошлабсиз, ҳидидан билиниб турипти.

— Бироқ куртавани ҳеч ким раҳматли энангиздек ҳозирлай олмас эди, — деди бегим сопол косадаги куртавани хўжаси олдига ўз қўли билан кўяр экан. — Раҳматли қайнонам уни маромида қайнатишни билар эдилар. У кишим шундай иситар эдиларки, чалоб ҳам иримас, пиёз ҳам тобида сўлар эди. Сариёғни эритиб, куйқасини ёғлоғи остида қолдириб, кўпикли бетини куртава юзига солар эдилар. Куртава қилмоқни мен ул кишимдан ўргандим. Бизнинг Бухоройи шарифда куртава одатий емак эмас эди.

— Куртаваю туркпатир бизга ўхшаган чорвадор қавмларнинг емаги. Сиз шаҳарликлар сабоҳ нонуштада ҳусайни узум ёки қаймоқ

билан обинон ейсизлар, — хотинининг огзидан гапини олди амир Муҳаммад ва беихтиёр, Такинахонимга уйлангандан сўнг бўлиб ўтган бир воқеани эслади. Бегимнинг қирқ кунлик келинлик чилласи чикмаган пайти эди. Айвонда ёш амир, онаси ва келин нонушта қилишар, ҳовлидаги садақайрағоч остида уч нафар хизматчи ҳам нонуштага ўтирган эди. Ошчи қиз хонадон соҳиблари суфрасига пишган қаймоқ, нон, сояки майиз, ёнғоқ ҳамда шинни келтирди. Хизматчилар дастурхонида эса обинон, шинни ва хом қаймоқ бор эди.

Қайнона чойни ичиб бўлиб уйга кириб кетганида Такина бегим беихтиёр, бир оз кизаринқираб эрига юзланди.

— Айбга буюрмасангиз, бир сўз демокчи эдим, — деди хижолатдан терга тушиб.

— Сўйланг бегим, — деди ёш амир келинчакни хижолатга солган не нарса эканлигига ҳайрон бўлиб.

— Биз бир оз янглиш иш қилмоқдамиз амирим, — деди зўрға тили айланиб.

— Сўйланг! Не янглиш иш, кўлимиздан келса тузатайлик, — пиёласини қўлда тутганча хонимининг юзига қараб қолган эди бек.

— Биз ўзимиз ниманики есак, қўл остимиздаги кишиларга ҳам шуни бермоғимиз лозим. Улар биз нималар еганимизни кўриб туришибди. Отамиз «ўзингга ниманики раво кўрсанг, яқинларинг ва қисмати сенга боғлиқ одамларга ҳам шуни лозим кўр», деганлар.

— Не демокчилигингизни англадим, бегим. Бугундан бошлаб бу хонадонда ким не емак-ичмаклиги, хуллас оиланинг озиқ-овқати увол-савобини бўйингизга олишингизни сўрайман. Зотан энамлар ҳам сизни бизнинг уй шаронтимизга ўрганишингизни беклаб турган бўлсалар керак.

Шу-шу бу гап эр-хотин орасида ҳазилу чин аския, мутойиба мавзусига айланиб қолди. Хоними гоҳида хизматчиларга қаттиққўллик қилганида бек хонимнинг ўша гапига оҳиста писанда килар эди.

— Хуллас беку бекзода тўнларимизни кийиб йўлга чиқамиз ўғлим. Йигит юрса йўли очилади дейдилар. Сиз юрт кезинг, одам танинг. Мен сизни уруғимизнинг кекса, тажрибали ва таниқли кишилари билан таништириб, улар суҳбатларини олмоғингизни истайман. Уларнинг ёшлари улуг, ғанимат инсонлардир. Ҳаётимда бир нарсага иймон келтирдимки, шу сўзларимни қулоғингизга кўрғошиндек қуйиб олинг. Бу ёруғ дунёда мол-мулқинг ёки пулинг тугаб қолганида хоҳи яқин, хоҳи бегона бўлсин, ундан қарзга бирор нарса ёки ақча олиб туришинг мумкин. Ақли-хуши жойида одамни бирор муҳтожлик, етишмовчиликлар ҳам издан чиқара ол-

майди. Ҳаракат қилса, инсон боласи очидан ўлмайди. Бирок ҳаётда инсон каби яшашингда йўлчи бўла оладиган, оғир кунларингда ҳақиқий тўғри маслаҳатни бера биладиган инсонни топиш мушкул экан. Боиси, ҳар қандай боши юмалоқ, бути айри инсон ҳам эртасини кўравермайди. Ҳар кимда ҳам тўғри яшай билиш закоси такомилга етган бўлавермайди, болам.

Ўспирин амирзода етти ёшли саманнинг нақшли эгари қошини чап кўли билан маҳкам тутганча, отасининг сўзларини жон қулоғи билан тинглаб борар эди. Отаси минган ўн ёшли зотли тўрик самандан икки қадамча олдинда борар, ўзининг ва эгасининг йўлбошчилик мавқеини кўз-кўзлагандек, ён-верига солланиб бош ташлар, ёлларини силкитиб виқор билан йўрғаларди. Темурбек минган саман ҳам ундан қолишмас, эгасини ўз устида гўёки денгизда сузаётган қайиқ каби оҳиста чайқалтираётганга ўхшарди.

Тоғ этаклари, яйловлар, буғдой ва арпаси ўриб олинган сайхонликлар кузнинг оч сариқ рангига бурканиб кишини ўйга толдирадиган бир киёфага кирган, киш ташвишига тушган тўрғайларнинг чулдираши эшитилмас, чўққилардаги қорлар эриб кетганлигидан ўзани торайиб ингичка тортиб қолган сойлар шарқираши қулоққа чалинмас эди.

Ҳар сой ёки ирмоқчани кесиб ўтганида отлар сув ичмоқчи бўлар, соҳиблари бунга изн бермай юганини тортишарди. Терлаб келаётган отга сув ичирмайдилар. Совиб, ҳовридан тушгандан кейингина суғорса бўлади. Акс ҳолда бебаҳо зотдор тулпордан ажралиб қолиш ҳеч гап эмас. Отнинг ичи куйиб, тил тортмай ўлади.

— Боя волидангиз сўз очган фармон ва амирлик хусусида сизга билги бериб қўймоғим лозим, ўғлим. Токи, сиз менинг бир қориндан талашиб тушган акам Ҳожибек Барлос ила орамизда бўлиб ўтган воқеаларни ҳар кимдан эшитиб ҳайрон бўлиб юрманг, — дея ўғлининг дилидаги саволга жавоб бермоққа киришди амир Муҳаммад.

— Дарвоқе, анчадан бери бу гап қулоғимга чалиниб юради қиблагоҳ. Бирок сўрамоққа журъатим етмасди, — дея саманни ниқтаб яқинлашди бекзода.

— Маълумингизким ўғлим, биз амакингиз билан шу юк зимамизга тушгандан бери, ўзимизнинг туркий барлос қавмимизни бошқариб келамиз. Барча амиру умаро каби улусимиз билан биргаликда Мовароуннаҳр султонларининг ички ва ташқи ишларида, лозим бўлганида урушу савашларида бирдек қатнашамиз. Улусда савашдан ўзингни тортдингми, учоворадан чиқдим деявер. Бундан ўн тўрт йил бурун биз султон Элчикдай қўшини сафида Кўппакхонга қарши савашдик. Ҳал қилувчи жанг мен бошчилик қилган минглик чекига тушди. Яратганга беадад шукрлар

бўлсинким, юзимизни ерга қаратмади. Султон ҳазратлари жангу жадал ғолиби деб мени ва черигимни эълон этди. Ҳамда менга Баҳодир унвонини берди. Хон ҳазратларининг тақдирномаси бу билан чекланмади. Олий фармон билан мукофотлаб, хон ёрлиғи билан Кеш ҳокими этиб тайинлади. Подшоҳлар шундайки болам, кўп ҳолларда уларга шунчаки оддий, тўғри гапни ҳам айтиб бўлмайди. Шу боис ҳам сени подшоҳ урганидан кўра худо ургани маъқул деган нақл юради. Боиси, худо урса узоғи билан бир жонингни олади. Подшоҳ эса авлод-аждодинг билан бирга йўқ қилиб юборади. Кешда акам Ҳожибек Барлос ҳоким эканлигини, ундан бу рутбани олишим ахлоқ-одоб юзасидан муносиб эмаслигини хонга айтиб бўлмас эди. Боиси, хон акамнинг Кешда ҳоким эканлигини ва унинг кимлигини мендан кам билмас эди. Бундан ташқари хон бу ёрликни менинг хузуримда имзолаб қўлимга ҳам бергани йўқ. Савашдан сўнг мен ҳамон юртга қайтган эдим. Хон ёрлиғини девондан олган чопар Кеш сари йўлга чиққан. Менинг на ёрликдан ва на чопардан хабарим бўлган. Амакинғизни эса бунинг барчасидан огоҳ этишган. Ёрлик билан от чоптириб келаётган чопарни тутиб олдириб шаробга тўйдиришган-у сўнгра ясоққа тортишган. Энг ёмони бу котиллик амакинғиз — менинг акам Ҳожи Барлоснинг амри билан бўлган. Ёрликни шаҳид чопар қўйнидан олиб менинг номим ўрнига ўзиникини ёздирган.

Амир терлаган бўйни ва пешонасини артмоқ учун қўйлаги устидан боғланган белбоғини ечди. Пешонасини артаркан, кўзини юмиб чуқур нафас олди. Темурбек оғир ўйга толганча отасининг кош-қовоғига қараб отнинг жиловини бўш қўйиб борар эди.

— Телбанинг ишини худо ўнглайди деганидек, амакинғизнинг худога бир айтгани бор экан. Шу воқеадан бир ой ўтар-ўтмас султон Элчикдай, Туғлуқ Темур билан бўлган жангда шаҳид кетди, раҳматли. Ёпиғли қозон ёпиғлигича қолди. Биз ака-ука бетма-бет келиб бу ҳақда сўзлашмадик. Акам менга Кўрғонча туманини бошқаришни топширди. Мен энди уйлангандим. Арзимаган кўч-кўронимни икки туяга ортиб жўнаб кетдим. Оллоҳ сизни ато этди. Қиссадан ҳисса шулким, ҳеч қачон инсон қонини ноҳақ тўкмаслик керак. Бунинг ҳар икки дунёда жавоби бор. Хун ва қасос олмоқ инсон зоти борки, кўкайида яшайди. Бу можаронинг яна бир нозик томони шундаким, ҳоким, амир ва инсон ўлароқ мен акамнинг нуксонларини биламан. Бирок, буни ўзига айтсам у ҳеч қачон тўғри тушунмайди. Раиятнинг ундан норози эканлигидан фойдалансам, элу юрт мени коралайди. Бир кун келиб сиз ҳам бизнинг ўрнимизда қоларсиз ва улусни сўрарсиз. Яхши-ёмон, дўсту хоин зарбасига дуч келарсиз. Шундай дамларда бир нарсани унутмангки, айб гуноҳ ёки жиноят қилса-да, энг яқин қариндошингизни

жазолашда шошманг ва янглишманг. Ҳар қандай жиноят қилса-да ўлдирманг ёким ўлимга ҳукм этманг. Узоқ-узоқ элларга ҳайдаб юборингу сочининг толасини-да туширманг. Юзда-юз ҳақ бўлсангиз-да одамлар, элу юрт бундай пайтда сизни оқламайди. Дунёи кўтир шундай экан болам! Ундан рози бўлиб ўтган одам боласини кўрмадим!

Амир шундай деб от жиловини тортди. Сайхонликдаги булок бўйига етиб қолгандилар. Доимо сафарга чиққанларида шу ерга етганда дам олиш учун тўхтар эдилар. Темурбек отларни чашма бўйидаги яккатутга боғлади. Тўриқ ва саман бўйниларини чўзганча, тут баргларини юлқилар ва сувликлари билан бирга кўшиб чайнашарди.

Ота-бола от ёпинчиғини тўшаб, узандилар. Амир уюшган оёқларини укалаб туриб бир оз бўлса-да дам олдириш учун амири этигини ечди. Бирга пешин намозини ўқидилар.

— Яна чўзилсам кўз илинади. Кун қораймай манзилимизга етиб олайлик, — деди амир этигини киймоққа киришар экан. Отларимиз ҳам дам олишди. Энди совиб қолишмасин.

Темурбек отасини тўриққа ўтқизди-да, бир сакраб саманига минди.

— Сиздан яна бир нарсани сўрамоқни истайман қиблагоҳ? — дея отасига мурожаат этди ўғил бўлиб ўтган суҳбатдан ҳамон таъсирланар экан.

— Сўранг ўғлим, сўранг, — охиста жавоб қайтарди амир.

— Авлодларимизнинг улуғ ҳоқон Чингизхон билан боғлиқлиги хусусида билмоқчи эдим. Мени ўйлантирган нарса шулким, улуғ ҳоқон авлодлари ила уларнинг дўстлик туйғулари менда шубҳа туғдиради. Самимиятлари ҳам сохтадек назаримда. Улар ўзларидан бошқа барча қавмларга паст назар билан қарайдилар. Недан улар ўзларини бундай тутадилар?

— Оғир савол. Бу фақат сизни эрмас, барчамизни ўйлантирадиған муаммодир. Борлиқ одамизод каби биз ҳам Одам Атодан тарқалганмиз. Бизнинг авлодимиз Нух алайҳиссалом ўғли Ёфас, унинг ўғли Ғомур ва анинг фарзанди Туркхондир. Қани, ўғлим, ўзингиз менга Нух алайҳиссаломгача бўлган боболаримизни айтиб беринг-чи! Мен сизга ёздирган эдим, — қутилмаганда ўғлини сўроққа тутди амир.

Темур ўз авлоди шажарасини ёдлаб олган эди. Ўн бир ёшида Қуръони каримни ёд эта олган бола учун бу мураккаб савол эмас эди.

— Алқисса сўйлаганингиз каби Одам Ато Ҳазратлари, Шижо, Нуш, Маннон, Махлойил, Бурда, Идрис алайҳиссалом, Малик ва Нух алайҳиссалом! — бурро-бурро жавоб қилди Темур.

— Балли, ўғлим, балли. Туркхондан кейинги авлодларимизни ҳам бир санаб берингчи? — ўғлининг ҳофизаси кучлилигидан мамнун эди бек. — Мен сизга илгари ҳам айтганман, бизнинг эски урф-одатимизга кўра ҳар бир инсон камида ўтган тўққиз ота-бобосини ёддан билмоғи шарт. Бўлмаса ул кифига ўз келиб-чиқшини билмаган, насл-насабидан хабарсиз бир кимса сифатида қарайдилар. Қани сўйланг-чи.

— Туркхондан сўнг Шамархон, — ўз авлоди шажарасини ёддан айта бошлади Темур. — Қорахон, Илёсхон, Элчихон, Тоторхон, Муғулхон, Юлдузхон, Элхон, Қаёнхон, Темуртошхон, Офтобхон, Ойхон, Лингухон, Чубинахон, Поён Султон, Анкухон, Буқохон, Дутумманихон, Қайдухон, Бойсунтурхон, Тумғохон, Қобулхон, Бартонхон, Тарбонхон, Қожувли, Баҳодирхон, Иримчи Залосхон, Амир Суғучин, Қорачар Нўйон, Инжалхон, сизнинг катта бобонгиз Илангиз Баҳодир, менинг катта отам Баркул Баҳодир ва сиз — қиблагоҳим Муҳаммад Тарағай Баҳодир, менким Темур Муҳаммад Тарағай Баҳодир ўғли.

— Баракалло! Баракалло! Ёшлигимда мен ҳам насл-насабномамизни сиз каби ёддан билар эдим. Киши улғайгани сари ўзи билиб-билмай хотираси сустлаша бошлар экан. Хотиранинг мустаҳкамлиги, аввало, кишининг авлод-аждодига боғлиқ. Бу қондан келади. Сўнгра у ўқиш ва уқиш ила чиниктирилади. Бил-акс, инсон истеъдодининг бош ўлчов мезони хотирадир. Айниқса, мударрису аҳли қалам учун хотира ғоят муҳим.

Тўриқ ва саман ўз эгаларининг суҳбати бир текисда кетишини таъминлагандек оҳиста юриб боришар, илонизи адир йўли қияликдан ўтганлиги учун шундай маромда кетиш керак эди.

Барлослар амири Муҳаммад Тарағай Баҳодир эсини танибдики, тоғ этакларида от суради. Ўз эл-улуси билан турли сиёсий ва диний муаммоларни ҳал этишда катнашади. Туркистон заминида айни замонда жиловдор мўғуллардир. Ундан сўнг эса юрт барлос турклари сўзини тинглайди. Улуғ ҳокон жаннатмакон Хўжанд ва унинг атрофини жалойирларга бергач, улар жуда кучайиб кетдилар. Шу қадар кучайдиларки, мўғул кўшини байроғи билан Эрон ва Ироқни босиб олиб Жалоирийлар салтанатини қурдилар. Айни дамда улар билан ҳар қандай қавм ўйлаб гаплашади. Ҳатто, чингизий хонзодалар ҳам улар билан ҳисоблашади. Зеро, мўғул кўшинларининг асосий лашкар бошлиқлари ҳам барлос ва жалоирийлардан иборат. Саваш борасида ҳозирча бу икки улусга тенг келадиган қавм йўқ. Мўғуллар буни яхши биладилар ва улар билан орани бузмаслик учун ҳатто ўз она тили — мўғулчани кўйиб, туркча сўзлашмоққа-да ҳозир.

Дарвоке, Чингизхон ўрдусининг юзда саксони турк улусларидан тўпланган черикдан иборат эди. Хоразмшоҳлардек турк султонлигини ўз миллатдошлари қўли ила йўқ қилган ҳам аслида ана шу туркий черикнинг ўзи эди. Чунки, турк қавмининг аклига нисбатан жаҳли устундир. Жаҳлга миндими, у ҳеч нимадан қайтмайди. Ўзини ўту чўкка ураверади. Жаҳл устида қабул қилинган қарор аксарият ҳолда янглиш бўлади. Панд беради.

— Сизнинг саволингизга келсак Темурбек, улуғ ҳокон Чингизхон ила қон-қардошлигимиз хусусида жуда кўп гап-сўзлар, ривоятлар бор. Бунинг қай бири ҳақу қай бири ривоят ёлғиз Оллоҳга маълум. Олам шоҳи Чингизхон авлоди билан бизнинг уруғимиз томирлари ягона бобомиз Қобулхонда туташмишдир. Замонларким, биз туркий барлос исми ила яшадик, — сой бўйига тушгач, сўзида давом этди амир белбоғи ила терлаган юз-бўйинларини артар экан. — Чингизийлар эса мўғул номида от сурдилар. Бизнинг ота-боболаримиз бу заминда ўн минг йилдан ортиқки яшаб келадилар. Бизнинг авлодларимиз мўғуллар каби саҳройи ва қаттиққўл эмаслар. Шулар боис, улар зулмидан аҳли Турон норози. Мана юз йигирма йил чамаси вақт кечибдики, миллат улар қиличи остида. Оллоҳ шоҳидки, яхши гапнинг гадоий бўлмиш бу халқни икки огиз ширин сўз ва шариат асосида заҳмат чекмай бошқариш мумкин. Бизнинг улар билан келиша олмаслигимизнинг сабаби ҳам шунда. Улар халқни қилич билан бошқармоқни афзал биладилар. Биз эса шариат ва тузук ила деймиз. Тўғри, уларнинг ясо-юсуллари бор. Бирок, бу қонун-қоидалар ўзлари учун эмас, оддий халқ ёки аскарни жазолаш учун. Зўрлик, босқинчилик ва ўғирлик улар ҳаётининг тамали, улусининг пойдевори бўлгач, улардан қайси қонунга амал қилишларини сўрайсиз?! Қонун-қоида давлатдан устун бўлмоғи керак. Улар буни тан олмайдилар.

Амир Тарағай Баҳодир бир оз асабийлашган ва қизишган эди. Бундай ғоят нозик, эҳтиётсизлик қилинса, ҳатто бош ҳам кетиб қолиши мумкин бўлган қалтис мавзу ҳақида вояга етиб, ақл-идроқи тўлишаётган ўғли Темур билан илк бор сўзлашаётган, ҳеч кимга ва ҳеч қачон айтмайдиган фикрларини фарзандига очик тўкиб солаётган эди.

— Сиз фарзанди аржумандга айтар сўнг сўзим шулким, — дея ўғлига ўгирилиб фикрини нукталади ота. — Адолат кесган бармоқ ачимас дейдилар. Фақат тўғри, мард ва жасур инсонгина адолатга қарши бормайди, ундан юз бурмайди. Бировга ҳақсизлик қилганини англаганда уни тузатмоқ жаддида бўлади. Эл-юртга йўл кўрсатмоқ даъвосида юрганлар ҳақу адолатдан юз ўгирган-

лари дамдан бошлаб улус кўз ўнгида ўз киефаларини йўқотдилар.

Барлос бегининг тўнғичидан умиди катта эди. Ота ўғлининг хомиласидан тортиб, бугунига қадар дақиқама дақиқа эслайди. Оллоҳдан унга омонлик, ёрқин келажак, давлат, бахту саодат тилайди.

Ҳозир ҳам сўзларини жон қулоғи билан тинглаб келаятган ўғлига гаплари қандай таъсир этганини билиш учун ўтирилди. Мўйлари сабза уриб қолган ўғлининг қарчигайсифат нигоҳларидан теран ақл-идрокини ҳис этаркан, унинг туғилиши билан боғлиқ бир воқеани эслади.

...Бомдод намозигача анча вақт бўлса-да, ҳайратли тушдан уйғониб кетган амир қайтиб ётмади. Иссиққина ҳаммомга кириб ювинди. Ҳовлида бир оз нафас олгач, уйга кириб намоз ўқимокка киришди. Амир ҳар куни пешин намозини маҳалла масжидида, Шайх Шамсиддин орқасида ўқир эди. Бугун эса намоздан сўнг, ўтирган жойидан жилмади. Шайх иккиси ҳам намоз ниятини узок ўқидилар.

— Буюринг амирим, хизматлари бош устига, — деди шайх ўтирилиб чордона куриб ўтирар экан Муҳаммадга.

— Бир туш кўрдим шайх ҳазратлари! — деди овози титраб амир.

— Сўйланг амирим! Юсуф пайғамбар яхшиликка йўйсин! Сўйланг! Туш энг яқин одамга ёки тоза ва тиниқ сувга айтилади. Мени ўзингизга шу қадар яқин билганингиздан бошим осмонга етди, — дея жавоб қилди Шайх Шамсиддин самимият билан.

— Тушимда юксак, оппоқ қор билан қопланган қоялар устида эмишман. Бир ғоят чиройли Хизиркелбат, фариштасифат киши эҳтиром билан ўз қўлидаги қилични қўшқўллаб менга тутди. Мен қилични олиб, тўрт тарафга сермай бошладим ва уйғониб кетдим...

— Тушни қай маҳал кўрдингиз?

— Тонг саҳарда!

— Ҳа-а, тонг саҳарда денг, — деди чеҳрасидан нур ёғилиб Шайх Шамсиддин. Тангри таоло сизга бир ўғил ато қилгайки амирим, у шамшири ила бутун жаҳонни фатх этгай ва ислом динининг улўғ ҳимоячиси бўлиб, уни дунёга таратгай! Ўғлунгуз тарбиясида ғофил бўлманг! Кичиклигидан бошлаб Қуръони каримни ўқусун! Хат ёзишни ўрганиб, силоҳ ишлатмакни ўргансун! Иншооллоҳ у буюк саодатга эришгай.

Шу суҳбатдан бир йил ўтгач, Амир Тарағай Баҳодир ўғил кўрди. Шайхнинг сўзлари хотирасига қуюлиб қолган эди. Бомдод намозини ўқибок Шайх Шамсиддин ҳузурига йўл олди. Шайх ода-

тига кўра бомдод намозини ҳам жоме масжидида ўқир эди. Амир кирганида шайх одатий жойида тиз чўкканча Курьон тиловат қилиб ўтирар эди.

— Ўғил муборак бўлсин шавкатли амирим! — деди шайх ўша самимий юз ва ёқимли табассум билан амирнинг саломига алик оларкан, тиловатдан бош кўтариб.

— Қаердан туйдингиз ҳазрат? — деди амир хайрон бўлиб.

— Ҳақиқий ўғил фарзанд кўрган эр кишининг юзи худди сизникидек бўлади. Шундан билдим, — жавоб қилди шайх.

— Ҳа, шайх ҳазратлари, Оллоҳга минг қатла шукр, ўғил ато этди. Менинга, унингга маънавий падари бузруквори сизсиз. Энди ўзлари исм кўйиб берсалар авлодларига.

— Фарзандга исм кўймоқ, аввало, ота-онадан. Модомики, бул шарафли вазифани каминага юклар экансиз, бош устига. Бундан улуг ва савобли иш борми дунёда.

Шайх шундай деди-да, овоз чиқарганча яна бир муддат Курьон тиловат қилди.

— Мен Курьоннинг олтмиш еттинчи «Ал-мулк» сурасини ўқиб ўтирган эдим. Оллоҳ таоло амри ила бу дунёга келган ўғлоннинг исми Темур, Темурбек бўлсун! Доимо Оллоҳнинг йўлида садоқатли, Ҳақ ишига сидқидил бел боғласун! Жума намозидан сўнг хонадонингизга ташриф буюриб, қулоғига азон айтиб кўяман! — деди шайх бул хайрли ишнинг завқидан роҳатланиб.

Жума намозидан сўнг Амир Тарағайга эргашган шайх Шамсиддин масжиддан чиқишда ўқиладиган дуони паст овозда такрорлар эди.

— Бисмиллаҳи вассалату вас-с-аламуъала расулилаҳи Аллоҳума инний асалука мин фадлик, Аллоҳумаъсимний минаш-шайтони-р-рожийм!

Доя аёл чақалокни шайх ўтирган меҳмонхонага олиб чиқди. Шайх болани кўлига олиб, аввал ичида, сўнгра овоз чиқариб Курьон тиловат қилди.

— Йакулу ва «анна «ашҳаду «ан ла «илаҳа «иллаллоҳу ваҳдаҳу ла шарийка лаҳу ва «анна Муҳамадан «абдуҳу ва расулуҳу, радийту би-л-лаҳи роббин ва би Муҳаммадин росулан ва бил «ислами дийнан! Сенинг исми муборакинг Темур! Сенинг отинг Темур! Отинг Темур! — дея уч марта такрорлади шайх. — Туф, кўз тегмасин! Оллоҳ паноҳида асрасин! Умри узун, ризки бутун бўлсин! Омин!

Шайх чақалокнинг ўнг қулоғига азон айтиб, чап қулоғига такбир ўқиди. Такина бегим тутиб турган шокосадаги асалга ўнг кўлининг кўрсаткич бармоғини ҳафиф теккизиб, гўдакнинг танглаини кўтариб қўйди.

Шайх тушликка қолмади. Амир уни яна масжидгача кузатиб борди. Йўл-йўлакай амирга Такина бегимни ва чақалокни кишилар кўзидан узоқроқ тутишга, Бухородан келган кишилардан, Кешга оралаган хорижийлардан эҳтиёт қилмоқликни тайинлади.

— Амирзоданинг энага ва тарбиячилари синовдан ўтган, ўз қондошларингиздан бўлмоғи керак. Бегоналарни ҳовлига йўлатманг амирим! — деди буйруқ оҳангида хайрлашаётган шайх. — Оллоҳ барчамизни ўз паноҳида асрасун! Гуноҳларимизни афв этсун!

...Отасининг хаёлларини тўзғитиб юбормаслик учун тўрт қадамча орқада келаётган амирзода ёши улуғ киши каби ўйчан ва жиддий эди. У аллақачон ўз тенгдошлари билан ўйнамай қўйган, қандай бўлмасин бирор бир жиддий ишнинг бошини тутиш ҳақида ўйлар эди. У ҳозирданок ўзини бундайроқ бир қўшинга қўмондонлик қила оладиган даражада ҳис этар эди. Қиличбозлик, кураш ва найзабозликда бу теварак-атрофда унинг олдига тушадиган одам йўқ, улоқ ва пойгада эса от ўйнатарди.

— Бугун сизга улуғ амакимиз Атабек бобонгизни танитаман, — деди ниҳоят амир узоқ сукутдан сўнг, ўғли томон ўгирилиб. — Авлодимизда тўрт нафар туманли бой бор. Бу дегани ўн минг қўйли бой дегани. Унвонимиз амир, баҳодир бўлса-да, волидангиз айтганларидек биз минг қўйли бойлар сирасига кирамиз. Боиси, биз ўзимиз истаймизми-йўқми сиёсатга аралашмоқ мажбуриятидамиз. Мўғуллар билан тошбитикда ёзилган англашмамиз ҳам шундай. Хон улардан бўлади. Бош қўмондон биздан. Неча йилларким, бу аҳдни ҳеч ким бузган эмас. Бизнинг ҳам ундан чекинмоққа ҳақимиз йўқ. Атабек бобонгиз жуда ақлли ва тадбирли бой. Одатда, бойларнинг ҳақиқий ақлли, камтар ва олийжаноби кам бўлади. Катта бойлик бор ерда том инсонийликни топмоқ мушкул. Хону хоқонлар, ҳокиму саркардалар нени сўраса беради-ю ҳечам сиёсатга аралашмайди. Ўзича сиёсат билан шуғулланган одам бошини қўлига олиб юриши керак. Вақти соатида бу бош тахтга ўтиришга ҳам, замона зайлига кўра жаллод кундасига қўйилишга ҳам тайёр туриши керак деб ҳисоблайди. Бобонгиз ҳақ. Унча-мунча одам ул кишига гап топиб бера олмайди. Кўпни кўрган, дунё кезган ҳақиқий мусулмон одам. Ўзиям саккиз тилни биледи. Керак бўлса ҳиндуларга ўзларининг тилидан сабоқ беради. Инсон зотининг имкониятлари чексиз эркан. Фақат уни йўналтирмоқ ва ундан фойдаланмоқни билмоқ керак. Ул кишим одамлар йиллаб итдек югуриб топган бойликни меҳмонхонасида ўтириб, ҳисоб-китоб билан топади. Шу боис, ул кишининг суҳбатида бўлмоғингизни тез-тез зиёрат этиб, маслаҳат олиб турмоғингизни тавсия этаман.

Темур бош иргаганча отасининг сўзларини маъқуллаб борар эди. Улар Атабек бобонинг кўрғонига етиб қолган эдилар. Бобонинг қароргоҳи кичикроқ бир хонликнинг қалъасини эслатар, қурол-аслаҳали бир неча отлик айикдек келадиган кўппаклар билан кўрғон атрофида айланишиб юрарди. Кўрғоннинг кун чиқиш томонидан сой ўтар, кунботиш тараф тоғ бўлиб ям-яшил арчазор билан қопланган эди. Этакда эса сой сувидан ҳосил бўлган катта-кун кўл ботаётган куз қуёши нурида ялтираб товланарди.

Бегона отликларга кўзи тушган икки баҳайбат бойтеват кўппак улар томон югурди. Бирок, эллик қадамча қолганида секинлашиб беихтиёр думларини ликиллатиб кела бошлашди.

— Бизниям, отларниям таниди жониворлар. Бу итлар шунақа зийрак ва акллики, оиланинг дўст ёки душманини нигоҳидан билади. Ўзи ҳалок бўлса бўладики, эгасининг душманини остонага йўлатмайди. Ит танлай билиш ҳам дўст танламоқ каби мушкул иш, — вазиятга изоҳ бериб борар эди амир. — Ҳа, жониворлар, бизни танидинглар-а? Қани энди одам зоти ҳам сенлар каби садоқатли бўлса эди!

Амир шундай деб хуржуннинг тепа қисмида турган яримта нонни иккига бўлиб итларга ташлади. Бири оппоқ ва бири оч сарик, жунлари хўрпайиб кетган итлар ҳақиқатан ҳам томоша қилгулик эди.

— Булар бўрими, бегона итми бир огиз солади. Шу билан рақибнинг жони чиқмагунча қўйиб юбормайди. Ёки оғзига чўп суқиб ажратиб оласан, — кўппакларга баҳо берар эди бек.

— Ити ҳуриб турганнинг ови ҳам, дови ҳам юриб турган бўлади. Қўли калта, омадсизнинг эса итинида думи қисик бўлади. Турмуш таомили шундай: отлик отликни кутади, пиёданни эмас.

Амир Тарағайни бу теварак-атрофда катта-кичик барча бирдек яхши танир ва эътикод билан ҳурмат қилар эди. Кўрғон эшигидаги соқчи ва хизматчилар апил-тапил ўрнларидан туриб, барлослар амирининг истикболига ошиқдилар. Бири югурганча бойга хабар бергани ичкарига кириб кетди. Бир хизматчи меҳмонлар отининг жиловидан тутса, иккинчиси совға-салом тўла хуржунни олиб, кўноқхона томон ғизиллади. Бошқа бири кўноқлар таҳорати учун илиқ сув ҳозирламоққа киришди. Бу орада ичкаридан қаддиқомати келишган, бугдойранг юз-кўзи ва алпқомат келбатидан ўзига ишонган кишилиги сезилиб турган уй соҳиби, олтмиш ёшлар чамасидаги Атабек бой чиқиб келди. Бек аввал амир билан, сўнгра ўғли Темур билан уч маротаба кучоқлашиб кўришди. Ўтқир нигоҳини ёш амирзодага қадаганча бир оз тикилиб турди-да, елкасига қоқиб қўйди.

— Бу нигоҳлари тиник ва қарашлари жиддий йигит укангизми амир жаноблари ёки ўғлингиз? — ярим табассумда бекка қараб ҳазиллашди Атабек.

— Ҳам ўғлим, ҳам укам, устоз! — жавоб қилди зукко амир ўйлаб ўтирмай.

Бек Амир Тарағайнинг гапидан завқланиб куларкан, бўйлари чўзилиб, мўйлари сабза урабошлаган, келбати ва зийрак нигоҳлари билан бобоси Баркул Баҳодирни эслатган Темурбекнинг елкасига коқди.

— Мен бунни отам дейман. Сизу биз ўтиб кетгач, улусимизга муносиб ота бўлсин! Қаранг, раҳматлик отангиз Баркул Баҳодирнинг қуйиб қўйгандек худди ўзи! Муҳтарам меҳмонларимиз оёқларига икки оқ қўчқор сўйилсин! Қўчқорларни келтир, қассобни чақир, Ўсарвой! — хизматчиларга иш буюрди бой. — Қани фотиҳа беринг улуг амир жаноблари, — дея Тарағайбекка юзланди у қўчқорлар келтирилиб, куллуклангач.

— Бисмиллоҳи валлоҳу «Акбар Аллоҳуммаминка ва лака» Алло ҳумма тақаббал минний! Илоҳи омин. Оллоҳ ушбу қурбонлигимизни қабул этсин! Бек авлодимизни Яратган ўз паноҳида асрасин!

Барча баробар кафтини юзларига сийпашди.

Атабек бобо меҳмонларни уйга киритиб ўтказди-да ўзи яна ҳовлига чиқиб кетди. Ҳовлидан уйга ҳурматли меҳмон келганда кўтариладиган олаговур эшитилиб турар эди.

— Ота, нечун мусофир оёғи остига қўй сўйиш бизда бу қадар одат тусига кириб қолган? Уламолар билан сўзлашиб бу каби удумларимиз ислоҳ қилинса бўлмайдими? — сўради Темур ота-бола қўноқхонада қолганларида.

— Бу ота-боболардан қолган бир удум. Одамларнинг қон-қонига сингиб кетган одатларни бирдан уларга ўзгача англашиб тушунтириш мушкул. Бунинг учун балки замонлар керакдир ўғлим. Ҳақми, ноҳақми ўтмишнинг устига бирданига чизик тортиш қийин, — жавоб қилди амир ўғлининг бу қадар кўнгли бўшлигидан мутғассир бўлиб.

Бир оздан сўнг меҳмонхона даҳлизига қишлоқ ўтоғаси Ҳожибек ва яна икки номдор оқсоқолни эргаштирган мезбон кириб келди. Улар тўн ва саллаларини даҳлизга ечиб дастжўйда қўлларини ювгач, тавозе билан Амир Тарағай Барлос ва ўғли Темурбек ўтирган мусофирхонага кирдилар. Янги меҳмонлар амирнинг эски танишлари эди. Қучоқлашиб кўришдилар. Улар ҳам амирзодага ўз эҳтиромларини билдиришди. Ҳол-аҳвол сўрашиб дунё ташвишларидан гурунглашиб ўтиришди.

Суфрада турли хил ноз-неъматлар, табиий емаклар, хил-хил майиз, туршаклар, чақилган ёнгоқ ва ранго ранг асаллар, мураббо ҳамда шарбатлар мухайё бўлди. Буғдой унидан ёпилган иссик патирлар хиди хонани тўлдирганди. Икки хизматчи навбатманавбат меҳмонларнинг хошишига кўра мўъжаз кадилардан сопол косаларга кимрон, кимиз ёки қўй айрони қуйиб узатишарди.

— Темур, болам, унутма! Бизлар чин дунёга равона бўлганимизда ўзга юртлардаги мулкларимиз ётларга қолиб кетмасун! Элга бир ақлли ва кучли одам бош бўлмас экан, бу қавм ўнжа инсофни унутади, қўйиб берсанг диндан чиқади. Аксарият хом сут эмган одам боласи андишанинг отини кўрқок қўяди. Меҳр-шафқат ва яхшилигингга ёмонлик билан жавоб қайтаради. Ҳаётимда бир нарсага иймон келтирдим. Дўст деб билган одамингга яхшилик қилиб, уни душманингга айлантирганингдан кўра орадаги масофани сақлаб, уни ошна мақомида сақлаб турганинг маъқул экан. Боиси, душман зарбасига ҳозирлик кўрган бўласан. Дўст зарбаси эса сени издан чиқариб юборади, — хангома берар эди дунё кезган кекса барлос беги.

— Қимиздан меъдам роҳатсизланади. Менга бир коса эчки қатигидан келтир иним, — дея хизматчига мурожаат этди ингичка овозда чўққи соқол кишлок имоми.

Пойгакда ўтирган уй эгаси орқага ўтирилди. Қимиз қуяётган хизматчи ғизиллаганча чиқиб кетди ва зум ўтмай ёғлоғида эчки қатиги келтирди. Амир Тарағай қўй боқиб юрган пайтларини эслаб қўй айронига патир тўғраб еди.

— Билган одамга қўй айрони кимиз билан кимрондан ҳам яхши. Бир қорин қўй айронини тайёрламоқ учун мешни камида бир ҳафта от ёки эшакка ортиб юришинг керак. Шунда у тобига келиб пишади, — салмоқли оҳангда амирга қараб гапида давом этарди Атабек бой. — Бир шокосасини яримта нон билан есанг, кун бўйи хансираб булоқдан булоққа чопасан. Қўй боққанимизда ойлаб оғзимизга бошқа емакни олмай нонга қўй ёғини қўйиб еб, айронини ичиб тирикчилик қилардик.

— Шунинг учун ҳам бой бўлгансиз-да, бек оға! — гап қистирди кишлок ўтоғаси Ҳожибек.

— Аслида бу соғлиққа жуда фойда дўстим. Сиз Ҳиндистонга боринг биродар, туғилгандан бери оғзига эт олмаган қавмлар бор. Соғлом ва узоқ яшайдилар. Бизчи, этсиз емакни емак санамаймиз. Эрталаб эт, тушда эт, оқшом емагида эт. Ваҳоланки, доно отабоболаримиз этни кўп ема, эт сени ейди деганлар...

— Э-э, бек жаноблари, амир ва амирзода шарафига сўйилган икки кўчқор гўштини ейилмай қолади деб ўйламанг. Биз ҳам сиз-

нинг тарғиботингизга учадиган анойилардан эмасмиз, — жавоб килди ўтоға ҳазил аралаш.

Гуррос кулги кўтарилди.

— Бу элатга тўғри гапни айтиб бўлмайди, авлодим. Оғзингдан чиққанини ёқангга тармаштиришади, — Темурга қараб ўзини оқлар эди бек. — Минг бир кўйим сиз азизларга садаға!

Амирга кўй айронини мақтайман деб, Ҳожибек ўтоғадан ҳазил-мутойибада мот бўлган бек меҳмонларга ўз аҳволи руҳиясидан шикоят қила кетди.

— Худога беадад шукурлар бўлсинким, мухтарам амирим, сиҳат-саломатлигимиз жойида. Оллоҳ бераридан қисмади. Кимсадан камлигимиз йўқ. Бироқ айни кунда шундай бир аҳволга қолдимки, айтсанг, биров ишонмайди. Кўю эчки, оту улоқни эплаш мумкин экану хизматчи, чўпон-чўлик деган боши юмалок бути айрилар кўпайиб кетса уни бошқариш мушкул бўлиб қоларкан. Ўсмирлигимда бир ўзим бир сурув, қарийб минг кўйни эплар эдим. Ҳозир эса кўйдан чўпон, чўпондан ит кўп. Етмиш нафар турк ва ҳинд чўпон чўлигим бор. Лекин бирортасидан ҳам пичоққа соп чиқмайди. Шунинг учун ҳам Эгам буларни инсон зотига қарам қилиб яратган шекилли. Қулни тўрга ўтқазсанг пойгакка сурилади дегандек, қандай катта ва масъул ишни юкламагин қовун туширади. Бир ўғил эса отага ўхшаб дунё кезмоқ билан овора. Икки нафарининг ҳам менга ўхшаб боши қотган. Шул боис умрим давомида емай-ичмай йиққан молу дунёмга зиён-заҳмат етмаса деб қўрқаман, мухтарам амирим. Бизни химоя этгувчи Темурбек каби асл наслларга эҳтиёжимиз бор. Миллатимиз пароканда. Дуч келган ўткинчи хонга хизмат қилиб, хирож тўлаб ўтиб кетамиз чоғи. — Бек меҳмонларга бир-бир қараб оларкан, Темурга ўғрилиб, мулозамат килди. — Буни қара, биз эзма чоллар сенга сўз ҳам бермаймиз. Бир оғиз ҳам гапирмадинг. Энди марҳамат, сени эшитамиз. Биз қари бўрилар ҳақида не ўю хаёлдасан? Сенинг фикринг тиниқ, ақлинг равшан, ўн бир ёшида Куръони каримни ёд олган инсон зотини эшитмаганман. Аслида сен сўзлашинг, биз тингламоғимиз керак, — ёш амирзодага сўз навбатини берди Атабек.

Бу қутилмаган таклифдан Темур бир оз шошиб, ўйланиб қолди. Ўзини қўлга олгач, томоғини қириб, фикрини баён этди.

— Ўтиборингиз учун ташаккур, бобо! Сиз каби улуғларимизнинг тажриба ва маслаҳатлари биз учун буюк бир мадраса сабоғидек. Сухбатингизда бўлмоқ биз каби ёшлар учун олий шарафдур. Агар изн берсангиз мен сизнинг чўпон чўлик ва хизматчиларингизни бошқармоқ ҳақидаги ўз фикримни баён этсам. Таклифимда кусурлар бўлса олдиндан узр, — бир оз ҳаяжонланиб деди Темур.

— Сўйланг, сўйланг бўтам! Биз жон қулоғимиз ила тинглаймиз, — унга далда берди Ҳожибек ўтоға.

Темурнинг овози девори соз тупроқли пишиқ лойдан сувок қилинган хонада кўнғирокдек жаранглр эди.

Барча бирдек ҳайрат ва қизиксиниш билан амирзоданинг оғзига қараб турар эди. Темур ижозат берасизми дегандек отасига қаради. Ним табассумда жилмайиб турган амир бош ирғаб, рухсат ишорасини қилди.

— Менинг таклифим шудир. Мол-мулкингизни ўғилларингизга бўлиб беринг ва уларнинг бу мулки абадий эканлигини таъкидланг. Шунда сиз бу молларнинг қўлдан кетиб қолиши хавфидан қутуласиз. Сўнгра турк қулларини ҳинд қулларининг тепасига қўйинг-ки, уларнинг амри-фармонига бўйсунунлар. Ундан сўнг уч қулни улардан ақллироқ бўлган бир қулнинг ихтиёрига топширинг. Сўнгра уларнинг ҳар бирини еттитадан қулнинг амири этиб тайинланг. Ундан сўнг етмиш қулга бош бўлган ана шу еттита қулни бир-бири ила борди-келди қилмоққа буюриб рағбатлантинг. Уларни ҳар доим назоратда тутинг ва суҳбату маишатларидан воқиф туринг. Кўрасиз, Оллоҳнинг изни билан ишларингиз янада юришиб кетади.

Амирзода сўзини тугатди-ю, беихтиёр қизариб кетди. Назарида унинг сўзлари етмиш ёшли чолнинг сийқаси чикқан насихатига ўхшаб кетгандек эди. Хонага эса пашша учса эшитиладиган жимлик чўкканди. Фақат ўтирганларнинг чуқур нафас олишаётгани эшитилар эди.

— Иншооллоҳ! Бул фарзандингиз қобил инсон бўлади, муҳтарам амирим! — дея илоҳий бир овозда сукунатни бузиб сўзлади тасбеҳини ўгириб ўтирган Ҳожибек ўтоға.

Барча баробар бош ирғаб ўтоғанинг сўзини маъқуллади. Ақл пешлаб ҳеч ким бу гапга сўз қўшмади. Сўнгра, Ҳожибек хизматчига қоғоз ва қалам келтиришни сўради. Қоғозни хонтахта устига қўйиб, ярим бет чамаси қоралади. Сўнгра ёзиғлик қоғозни Темурбекка узатди. Темур қулиб бир отасига, бир Атабек бобога қаради. Ҳожибек ўтоға хижолат чекаётган Темурбекнинг қўлига қалам тутқазди.

— Буям бир омади тилак, иним, иккиланмай имзо чекинг!

Темурбек Ҳожибек қўлидан қаламни олиб, қоғоз этагига имзо чекди.

Ҳамма ҳайрон эди. Ҳеч ким гап нима ҳақида кетаётганлигини англамас, барчани бирдек ёш барлос турки амирининг кўзида чакнаган ўт ҳайратга солган ва мафтун этган эди.

— Табиийки, ушбу англашмага барчангиз шоҳид бўлдингиз. Шул боис сизларга ўқиб бераман. Бул қоралама сиз ва келгу-

си авлод-аждодингиз гувоҳ ўларок тарихда қолур! — Ҳожибек шундай деб битикни ўқимокка киришди. «Мен ким Темур Амир Тарағай Барлос ўғли, буюк турк Хокони ўлдигим замон, давлат қуши икбол майдонини ўз қаноти остига олгач, бул Ҳожи ўтоғанинг авлоди, фарзандлари, зурриёти ва яқинларидан хирож олинмасун; уларнинг гуноҳларидан ўтсунлар; унинг қавми тархон қилинсун! Имзо»

— Офарин! Офарин! — дея қўлларини ҳавода чайқар эди Атабек. — Ана пишиқлигу, мана пишиқлик. Ўн минг сурувни тоғма-тоғ қувиб ақлли бойман дея биз ҳам юрган эканмиз! Одамлар бир меҳмондорчиликда ўзи нари турсин, авлод-аждодининг келажагини ҳал қилди қўйди-я! — ҳазиллашарди уй эгасига.

Сухбат ярим тунгача давом этди. Қайнатма шўрва, қовурдоқ, кулчатой ва хилма-хил кабобнинг кети узилмас эди. Эрталабки нонуштадан сўнг амир кетмоқ учун рухсат сўради. Бекнинг бир сўзлигини билган уй соҳиби ортиқча кистамади. Орқасида турган хизматчига ҳисоб-китобни юритадиган ишчини чақирмоқни буюрди.

— Азиз меҳмонларимга тоза ҳинд ва чин молларидан бошдан оёқ сарупо! Такина бегим ва Йўқуна хонимларга алоҳида-алоҳида шоҳона саруполар! Темурбекка тўрт жуфт зотдор айғир ва юз бош жайдари совлиқ ҳадя бўлсин!

Темур ҳайрон бўлиб отасига қаради. У ҳали ҳеч қачон бунчалик катта совға-салом олмаган эди. Ота-бола бекнинг мурувватидан ҳижолатда эдилар. Атабек улус бошчиси сифатида Тарағайбекка ҳар замон қарашиб турар эди. Оғзидан бир чикса икки қилиб юборар, дўсту душман кўзи учун уни астойдил қувватлар эди. Ўз навбатида машҳур Қачувли Баҳодир авлоди бўлмиш амир Тарағай бор экан, кимса бу атрофга ортиқча оёқ боса олмас, Атабек каби эски барлос бекларининг мушугини пишт демас эди.

Ота-бола билан хайрлашар чоғида кекса бек кўзига ёш олди.

— Мендан хабар олиб туринлар! Кексайганинг сари одам ўзини ёлғиз ҳис эта бошлар экан. Атрофинг тўла одам бўлса-да, қалбингни тушунадиган ва кадрингга етадиган бутун одамни топиш маҳол экан.

Амир бекнинг оила аъзолари билан хайр-маъзур қилаётганида бек Темурни бағрига босиб қулоғига шипшиди.

— Бир чин тужжоридан Чингизхоннинг қиличини сотиб олиб қўйганман. Ҳеч ким билмайди. Шул қилични сақлай олишингга ва улус саодати йўлида қўллай билишингга ишонганинг кун ҳузуримга кел. Қилич сеники. Фақат мендан хабар олиб тур. Ўлиб-негиб қолсам, ҳар нарса қўлдан кетади. Энди сени суянган тогим деб биламан. Дунёнинг қай бурчагида бўлма, нимага зориксанг

менга хабар етказ. Етса молим, етмаса жоним! Ҳар дамда менинг меҳримни туйиб туришингни истайман. Инсон зотидан бошқа нарса қолмайди.

Сўзи бўғзига тикилиб қолган бек шундай деб Темурни қаттиқ бағрига босди. Ёш амирзода бу иззат-хурмат ва инсоний муҳаббатдан лол эди. Демак, улусимиз орасида ана шундай бағрикенг зотлар бор эканким, улар саодати учун яшамок ва курашмоққа бул ҳаёт арзийди, ҳаёлидан кечди унинг.

Улар яна бир бор хайр-хўшлашиб йўлга чиқдилар. Атабек бобо берган тўрт хизматчи ҳадя от ва қўйларни ҳайдаб бирга йўлга тушганликлари учун тўриқ ва саманнинг жиловини бот-бот тортиб юришга тўғри келар эди.

— Атабек амакимиз айтганингизча бор экан, — деди кўзларини ярим қисганча ҳаёл суриб келаётган отасига. Одатига кўра амир от устида ҳам ухлаб кетаверар эди.

— Ҳа, палаги тоза, қони тамиз бир инсон! Итгаям, битгаям яхшилик қилади. Яхшилик қил дарёга от, балиқ билмаса холиқ билар деган асл авлиёсифат одамлар шулар. Улус қадрини мана шундай инсонлар сақлайдилар. Биз турк асли улусимиз болам. Барча турк қавмларининг ўқ илдиз уруғимиз. Сенга маълум, бизнинг динимизда, шунингдек ўзга динларда ҳам қабила уручилигига рағбат берилмайди. Одамлар миллатчиликка берилдиларми дину диёнатни, ўзга элу элат ҳақу манфаатларини унутадилар. Бироқ, инсон зоти борким унинг Оллоҳ тарафидан яратилган ирки, ватани ва ҳақи бор. Муаммолар одамлар бир-бирларининг ана шу эътиқодларига тажовуз этганларидан келиб чиқади. Чингизхон ва унинг авлодлари юртларини тарк этишлари билан ўзликларини йўқота бошладилар. Аввал тилларини, сўнгра динларини йўқотдилар. Бундан юз йиллар бурун мўғуллар Туркистон ерларини забт этганларидан кейин йигирма беш йил ўтгач илк мўғул хони Гуюкхон ва яна ўн саккиз мўғул ўғлони яъни шаҳзодаси (ўғлон мўғул тилида шаҳзода демак) ҳатто насронийликни қабул қилди. Чигатой ҳам насроний эди. Бу воқеадан йигирма йил чамаси фурсат ўтиб, мўғул хони Муборақхон биринчи бўлиб исломни қабул этди. Улуснинг асосий аҳолиси мусулмонлар бўлсада, Чигатой насронийларга ҳомийлик қилатуриб, мусулмонларга нафрат билан қарар эди. Ерли аҳолини менсимаслик ва паст назар билан қараш уларнинг қонида бор. Боиси, уларда муқаддас юрт туйғуси йўқ. Қаерда яхши ўтлоқ, сурув ёйиладиган яйлов бўлса, емак-ичмак мўл бўлса, булар учун ўша ер ватандур. Шул боис, бундай қавмдан ҳеч бир замон муқим дўст-биродарлик ва садоқат кутиб бўлмайди, — дея оғир тин олди амир.

Улар йўлнинг учдан бирини босган, яшил арчазорлар этагидаги яшил ўтлоққа етиб келган эдилар. Саккиз отдан тўрттасини миниб олган чўпонлар кўй ва йилқиларни ҳайдаб келар эдилар. Амир Тарағай имо билан чўликлардан бирини ёнига чорлади.

— Жониворларни мана шу ўтлоқда бир ёйиб, яйратиб ол. Акс холда уйга етгунга қадар толиқишади, — деди амир узун аркон билан отини ирғай дарахтининг йилтираб кетган шохига боғлар экан. — Отларга ҳам дам берайлик, ўғлим. Бирор соат мизғисак ёмон бўлмас. Тоғ ҳавосининг мусаффолигини қара. Бу дараларни ёзда тошлар қизитиб юборади. Эпкин тегмайди. Шу боис, кўклам тугамай ўт-ўлан қовжираб қолади.

Амир шундоқкина қоя бағридан оқиб тушаётган чашмада юз-қўлини ювди-да, амири тўнининг ички томонини ерга тўшаб осмонга қараганча чўзилди. Темур совға-саломлар орасидан бир тахлам матони олиб келиб отасининг бошига қўйди.

— Сиз истироҳат этинг, қиблагоҳ. Биз чўпонлар билан суҳбатлашиб, қўйларни ўтлатамиз, — деди Темур отасига меҳрли оҳангда.

— Оллоҳ сиздан рози бўлсин, болам! — ўғлини дуо қилди амир оғир тин олиб узанар экан.

Темур эса шавкатли амакиси Атабекнинг хизматчилари билан суҳбатлашиш иштиёқида эди.

— Ассалому алайкум биродарлар! — дея чўпонлар ҳузурига борди Темур улар билан бирма-бир илик кўришар экан.

— Ва алайкум ассалом! Ассалому алайкум мухтарам амирзода. Буюринг, бизким улуғ Атабек бобонинг содик куллари сизнинг хизматингиздамиз, — дея жавоб қилди чўпонлар бошлиғи турк қиёфали йигит бурро қилиб. — Менинг исмим Алп Туркаш. Эски туркаш уруғиданман.

Қолганлари эса «Ассалому алайкум» дея эгилиб таъзим қилишар эди.

— Булар Ҳиндистоннинг Мўлтон вилоятидан келган мўлтонлилар. Тилни унча яхши билишмайди, — изоҳ берди Алп Туркаш. — Ҳадемай ўрганиб кетишади.

— Улуғ бек хизматчиларни бошқариш оғирлигидан нолидилар. Бу кўнуда сиз нима дейсиз? Ёки дунё кўрган, ўқимишли одамларнинг кўнглини олиш қийинми? — Туркашни гапга солмоқчи бўлди Темур.

— Билмадим амирзодам, сизга не дея жавоб берсам? Мен бек хазратларини олти йилдирки танийман. Ул зоти олий билан бирга Дехлигача бордим. Хизматларини қилдим. Агар акли-ҳуши жойида одам ул кишим билан бир йил бирга бўлса бас. Мадрасанинг

кераги йўқ. Инсонийлик сабоғини ўрганеди кўяди. Энди бу ёғида йўқ одамни подшоҳ қилиб кўйсангиз ҳам асл наслига тортиб, паст бўлса пастлигини қилаверади амирзодам.

— Гапингиз тўғри, — деди Темур оддий чўпоннинг бу қадар мулоҳаза юритишидан ҳайрон бўлиб. — Сиздек ёрдамчилари бор экан унда нечун улуғ бек кўнгиллари тўлмаслигини сўйладилар?

— Агар бек ҳазратлари менинг сўзимни тингласалар, буларнинг бирортаси билан ҳам сўзлашмасликлари ва биз каби ишончли одамлари орқали иш юритмоқлари керак. Бек бобо ҳам давлат йиғмоқни оддий чўпонликдан бошлаганликлари учун барча майда-чуйда, катта-кичик ишларга аралашаверадилар. Кичик одамларнинг рухий ҳолати шундай. Уларни ўзинга тенг кўриб, яхши гаплашдингми, тамом. У ҳам сени мендан қаери ортик деб ўйлайди. Бой ёким юксак рутбали одамнинг қўл остидаги кишилар улардан маълум бир масофада узокликда турмоқликлари ва ўз ўрнини билмоқликлари лозим. Атабек устоз барчага баробар бўламан деб ўзларига ташвиш орттириб юрадилар. Биласизку, бир-икки ёки ўн нафар одамга яхшилик қилиш мумкин. Бироқ бутун бошли оломоннинг кўнглини бирдан олиш мушкул! Бу оломон қанча кўп берсанг, шунчалик кам дея ўйлайди ва орқангдан сўкиб юради, — астойдил сўйлар эди Алп Туркаш.

— Сиздек ишбошилари бор бек амакимизга ҳавас қилса арзийди. Янглишмасам, ёшингиз йигирмаларда бордир? — сўради Темур суҳбатдошидан.

— Йигирма бирда амирзодам.

— Акам бўлинг, кўришиб, суҳбатлашиб турайлик. Сиз каби тўғри фикрли кишилар билан суҳбатлашмоқ кишига қанот бахш этади. Бир кун келиб мен сизни улуғ бек амакимдан сўрайман.

— Биз каби оддий бир киши учун сиздек амирзода ёнида бўлмоқ буюк бир шарафдир! Кўнглингиз торган замони сўйланг, устоз рози-ризалиги ва оқ фотиҳаси ила хузурингизга етиб бораман. Хат-саводим ҳам ҳеч кимдан кам эмас. Устознинг ёнларида форс ва араб тилларини ўргандим.

— Кўп яхши қилибсиз. Тил билмоқ, дил билмоқдир. Биргалик насиб этса арабчани менга ҳам ўргатар эдингиз, — дея ўнг қўлини Алпнинг чап елкасига қўйди амирзода. — Сиз билан суҳбатлашиб, кўнглим ёзилди. Суҳбатимиз тафсилотини бек ҳазратларига сўзлаб беринг. Токи сизни чақирганимда яқинлигимизни ҳисобга олиб, тезроқ рухсат берадилар.

— Бош устига амирзодам!

— Барчамизни Оллоҳ кўрсин!

— Омин!

— Омин! Бўлмаса сурувни тўпланг, йўлга тушдик. Қиблагох уйғондилар. — Бир оз мизгиган амир таҳорат қилдида, пешин намозини ўқиди. Отларнинг тери қотиши учун бўшатиб қўйган айилларини қайтадан тортган Темур отаси суҳбатининг давомини эшитишга интиқ эди.

— Мен сизга айтмоқчи бўлган гапимни сўнгига етказиб қўяй, — дея яна ўша мавзуга қайтди амир, ҳоргин оҳангда, улар йўлга тушгач. — Модомики биздан сўнг улус келажаги ила боглик барча ташвишлар сизнинг бўйнингизда қолгувси кўринадур. Мен эрмас, барча қавм-қариндошларимиз, дўсту ёронларимиз шул фикрдалар. Сизнинг бундан кейинги очиғу пинҳона курашингиз, истасангиз-истамасангизда, мўғул султонлари ва уларнинг қавми ила кечажак. Шундай эркан, улар билан муносабатларимиз тарихининг барча нозикликларини бор бўй-басти билан билиб қўймоғингиз шарт. Эндиликда улар турклашмоқдалар, мусулмонлашмоқдалар. Бу дегани бир зумда бизнинг одамга айланиб қоладилар дегани эмас. Улар янада осонроқ ҳаёт кечириш, шу баҳонада эътиборингизни қозониб, сиздан янада унумлироқ фойдаланиш, керак бўлса, ичингизга кириб, сирингизни билиб, йўлга янада енгилроқ солмоқ учун шундай қиладилар. Ҳар қандай шароитда улар ҳатти-ҳаракатини эътибордан четда қолдирманг. Улар табиатан, ҳеч бир нарсани узоқ ўйлаб ўтирмайдилар. Энг даҳшатлиси, юз қарра қотил ва ноҳақ бўлсаларда, юзларини без қилиб, ўз иркдошларини оқлаб, бошқаларни қоралаб тураверади-лар. Уларнинг қатга-кичиги доимо оладиган туядек ҳар нарсанинг ортидан қувади. Бу яъжужу-маъжужга йўрғакда теккан касаллик. Ўз мақсад муддаоларига етмоқ учун ҳар қандай жоҳиллиғу қотилликдан қайтмайдилар. Алар ила муросаю мадора қилиб ишламоқнинг бирдан-бир йўли улардан тadbирли бўлмоқ. Бирок бу ҳислатларингизни уларга очик сездирмаслигингиз керак. Пишиқ ва пухта эмаслигингизни билишса сизни оёқ ости қилиб ташлайдилар. Кичик бир нуқсон ёки гуноҳ учун улардан раҳм-шафқат кутиб ўтирманг. Чингизхон тўрт ўғлини ёнига чакириб шундай деган экан. «Атрофларингга ақлли одамларни тўпламанглар. Агар бундай кишилар бош қўтарсалар, ҳеч иккиланмай бошларини олинглар...» Унинг бу сўзлари барча мўғуллар учун ясога айланиб қолган. Шу боис улар қадами етиши билан хоразмшоҳлар замонда гуллаб-яшнаб турган шаҳару қишлоқлар завоқ топди ва қайта тик-ланмади. Аҳли илм ва санъат қашқир оралаган сурувдек тарқалиб кетди. Барча оқилу фозил Турон фарзандлари арабу эрон ёки ҳинд шоҳлари хизматиға кирмоқдан ўзга чора топмадилар. Уларнинг ҳоқи туроби ҳам узоқ, мусофир ўлкаларда қолиб кет-

ди. Бу аҳволда узоқ ва адолатли давлат юритиш мумкинми? Элда золим пойидор ўла билур, зулм пойидор ўлмас деган гап бор. Шулар ҳақида ҳеч ким ила мунозара этмасдан чуқур ўйланг. Англамаган жойингиз бўлса, фақат ўзимдан сўранг. Шамолнинг тили, деворнинг қулоғи, ҳавонинг кўзи бор бўтам.

Темур отасининг ҳеч кимга айтмаган ва айтмайдиган сўзларини диққат билан тинглар, сойнинг шарқираши-ю, тоғ чумчуқларининг чулдираши ҳам қулоғига кирмас эди. Бу сўзлар унга шу даражада қаттиқ таъсир этган эдики, эгар устида сеҳрлангандек қотиб қолганди.

Қиш даракчилари ола ва қора қаргалар кеч куз осмонини бошига кўтариб қағиллашар, оқшом тунайдиган маконлари Тераклисой томон тартибсиз учиб борар эди. Этакдан кўра ва кўтонларига қайтаётган сурувларнинг маъраши ҳамда етакчи серка кўнғироғининг садоси элас-элас эшитиларди.

Бу қадрдон манзара, бу кўнгилга яқин сас, сочу соқолига оқ оралаб, ҳаётининг шоми кўриниб қолган кекса амирнинг юрагининг туб-тубидаги нозик ҳис-туйғуларини чертиб, жунбушга келтирган эди.

Куз шундай, инсон умри интиҳосини эслатади. Ким бўлмасин, одам зоти охири бир кун тўзади, хаёлидан кечди амирнинг.

Уни ўй босган эди.

Ниҳоят хўрсиникли бир нафас олдида, ўнг ёнида жим келаётган ўғлига қаради:

— Ҳадемай қиш келади. Чўпоннинг бир ташвиши ўн бўлади, — деди ота ғамгин овозда ўғлига тикилиб. — Умр бўйи ёз бўлса ҳам одам чарчамайди, бироқ қишнинг бир куни ҳам чакканга тегиб кетади. Маккаю Мадина тарафларда одамлар умр бўйи қорни кўрмай яшар эмишлар.

Темур бошини эгганча от жиловини бўш қўйиб, отасининг сўзларини жон қулоғи билан тинглаб борарди.

— Эсимда борида яна бир нарсани сизга айтиб қўяйин, — деди бек ниманидир хотирлагандек сомонранг сайхонликка тикилиб. — Замонида улуснинг корига яраган, обрў-эътиборли ва мард кишиларнинг қисмати қадари номарду жоҳиллар илгига тушиб қолмогидан эҳтиёт бўлинг ўғлим. Мард учун номардга қарам бўлмоқ, тириклайин ўлмоқдир!..

II

*Яхшилик тухми саодатлар берур,
Гар тикон эксанг, оёгинга кирур.*

Алмаий

...Тўрт ёшли Темур оқила ва фозила онаси Такина бегим мураббийлигида ёзишни машқ қиларди.

— Вой ўлмасам отаси, ўғлингиз чапақай-ку! Сўл қўли билан ёзаяпти. Қаламни ўнг қўлига тутқазиб қўйсамда, чап қўлига олади. Қаранг! — дея хўжасига мурожаат этди Такина бегим.

— Қани кўрайликчи бу амирзодани. Марҳамат қилиб қаламингизни ўнг қўлингизга олингчи бўтам. Ҳа, баракалло. Қани ёзингчи. Қандай ёзар экансиз, — дея Темурнинг қалам юритишини кузата бошлади отаси.

Отасининг сўзини диққат билан тинглаган ёш амирзода қаламни ўнг қўлига тутганича, янада чиройли қилиб ёза кетди.

— Айтдимку, бу ўғлингнинг қўлидан ҳар иш келади деб. Бекорга ташвиш чекиб юрибсан.

Унинг ҳар икки қўлида хуснихат бита олишини кўрган она ҳайрон бўлди. У чиндан ҳам ғоят ғайритабийий бир бола эди. Нафақат икки қўли ила ёзув ёзар, балким икки қўлда бир маромда қилич сермаб, ўқ отар, улоқ чопиб, кураш туша билар эди.

Эрта хат-саводи чиққани учун отаси уни беш ёшида мадрасага берди. У саккиз, ўн ёшли болалар орасида пилдираб юрар, ҳатто лавҳа тахтага мум суртиб ёза олмас эди. Бу ишда унга онаси ва муаллими кўмаклашарди.

Муаллимининг исми шарифи Мулла Алибек эди. Мактаб-мадраса маҳалла масжиди биносида жойлашгани учун муаллим болалар шовқин-сурон кўтариб, намозга халақит бермасин деган мақсадда уйларига кетмоққа рухсат бериб юборар эди. Темур кичик бўлгани учун мактабга онаси, қўшниларининг қаттароқ болалари ёки хизматчилардан бирортаси билан бирга келиб кетар эди.

Муаллими Мулла Алибекнинг оғзида тиши йўқлиги туфайли емакни ямлаб ютар, ҳарфларни яхши талаффуз эта олмас эди. Бу

эса болаларнинг ҳарфларни ғалатирок ўрганишига сабаб бўларди. У ўз шогирдларининг тезроқ саводхон қилишнинг энг яхши во-ситаси — бу калтак деб билар эди. Ундан калтак емаган яго-на ўқувчи Темур эди. У ҳар бир вазифани муаллимнинг оғзидан чиқиши билан уддалаб, навбатдагисини кутиб ўтирарди.

У синфдошларининг қийналиб ўқишларига ҳайрон боқар, наҳотки шу оддий ҳарфларни ўқиш ва ёзиш шунчалик машаққатли бўлса дея ўйлар эди. Етти ёшида у Мулла Алибек мактабхона-сидан чиқиб, Шайх Шамсиддиннинг мактабига борди. Шайх ўз шогирдларига дастлаб Қуръон ўқитар ва баъзи шеърларни ёд-латиб, маъносини тушунтириб берар эди. Қуръон машғулотла-рини эса Қуръони каримнинг 91-сураси «Аш-шамс»дан бошлар эди.

Темур биринчи дарсдаёқ шу муборак сурадан ўн беш оятни ёд олди. Буни кўрган шайх толибига эртаси куни отасини айтиб келишни тайинлади. Амир келганида эса ҳаяжонини яшира ол-мади.

— Муаллимлик ҳаётимда ўғлунгиз каби истеъдодли шогирд-ни кўрмаганман. Бир дарсдаёқ «Аш-шамс» сурасини ёдлаб олди. Унинг тарбиятида муқим бўлинг! Ижозатингиз билан мен шогир-димни чорлай. У сизга илк ёд олган сурасини айтиб берсин.

Етти ёшли Темур Оллоҳ каломини кироат билан ўқиганида амирнинг кўзлари жикка ёшга тўлди. Яратгандан ўғлига соғлик ва омонлик тилади. Сўнгра ҳамёнидан бир динори кеппакий¹ (пул) чиқариб шайхга узатди. Шайх бул сахий авлод ҳақиға дуо килди.

... Шайх талабаларига бир савол ила мурожаат этди.

— Ўлтуриш одоби бобида. Энг яхшиси қай йўсунда ўлту-ришдир? Қани ким ушбу саволға тўғри жавоб бера олади?

Болалар ғала-ғовур кўтаришиб, турлича жавоблар қайтаришар эди. Муаллимнинг шундоққина қаршисида ўтирган Темур ҳам жавоб бермоққа ҳозир эди.

— Қани Темурбек, сиз жавоб берингчи?

— Ўлтуриш одобининг энг яхшиси бу икки тиззалаб, чўкка ту-шиб ўлтирмоқдир.

— Не учун?

— Сабаби шулким, Оллоҳға ибодат қилганда қўш тиззалаб ўлтирилади. Шунинг учун бу хилда ўлтирмоқ афзалдур.

¹ Аслида кўппакий бўлади. Чигатой хони Кўппакхон чиқарган қумуш ва мис танга.

— Аҳсанта!¹ — деди уч маротаба жавобдан мамнун бўлиб, муаллим.

Шайх Шамсиддин шогирди маҳоратини бот-бот синаб кўрсада, болани кийнамаслик учун Қуръон оятларини Маккаи Мукаррамада нозил бўлган кичикроқ сураларни ўқитиб, ёд олдиришдан бошлар эди. Ёш талаба устозининг оғзидан чиққан сўзни такрор этмасданоқ, ўша заҳотиёқ ёдлаб оларди. Унинг иқтидорига тўла ишонч ҳосил қилган муаллим шогирдига Қуръонни бутунлай ёд олмакликни топширди. Шайх ҳаётида ҳеч бир талабасига Қуръони каримни бу ёшда ёдламоқ вазифасини юкламаган эди.

— Қуръони каримда ўттиз олтинчи муборак сура «Ёсин»-дир. Оятлари саксон учтадур ва Маккаи Мукаррамада нозил бўлгандур. Ушбу сурани бир бор ўқуб бераман. Сўнгра ўзингиз ёдлашга уринасиз, — деди муаллим Темурга ва ўқий бошлади. — Ёсин. Вал Қуръони ҳаким! — дея тўхтади-да, «Ёсин»нинг маъноси нима, дея сўради.

— «Ё» араб тилида ҳарфи нидодир муаллим. Бироқ «син»нинг маъносини билмасмен, — жавоб қилди талаба.

— «Син»нинг маъноси инсон демақдир. Фақат бир инсон назарда тутилиб айтилуру, — ўзи жавоб қилди шайх.

Шайх шундай деб сурани яна бир бора ўқиди. Мутолаа учун шогирдига маълум бир вақт берди. Бир оздан сўнг унинг ихлос билан сурани ёд ўқиганидан завқланиб, хайрлашди.

У пешин намозига қадар ўқир эди. Намозни устози ила баробар ўқигач, яйловга чиқиб силоҳ ишлатиш, отда чопиш ва яна бошқа ҳарб усулларини машқ қилар эди.

Отасининг юз чоғли йилки уюри минишга ўргатилмаган отлардан иборат эди. Улар орасида ўйнаш ва машқ қилиш ёш Темур учун энг марокли юмуш эди. У йилқичи ва уста чавандоз Жўра Ойбек ёрдамида ҳали сағрисига қўл тегмаган айғирларни тутиб, минди қилар эди.

— Қўлга ўргатилмаган йилқининг орқасидан яқинлашсанг тепади, қаршисидан келсанг тишлайди. Бундай отларни ёнбошидан бориб, чап томонидан чап қўл билан, ўнг тарафдан ўнг қўл билан ёлидан тутиб олиб, ўзингни устига от. Унинг ҳар қанча югурганига этибор берма.

Ҳечам ёлини кўйиб юборма. Ёл қўлдан чиқдими тамом. Ерга учиб тушасан ёким от оёғи остида қолиб кетасан, — унга бу бора-

¹ Араб тилида «балли» демак.

да сабоқ берарди ёши бир жойга бориб қолган мўғулбашара Жўра Ойбек. — От устига ўрнашиб олгандан сўнг эса икки оёқ билан отни белидан сиқиб туриб, ёлини кўйиб юборсангда, не қадар ўргатилмаган бўлмасин, чопа-чопа охири ювош тортиб қолади. Фақат кўркмаслик керак. От устидаги одамнинг кўркаётганини сезмаслиги лозим. Акс ҳолда ўзини ўнгу сўлга ташлаб, улоқтириб юборади. Феълан ит ҳам отга ўхшайди. Кўркса, думини қисади.

Ёш чавандоз Жўра Ойбекнинг ҳар бир сўзини қунт билан эшитар ва рисоладагидек қилиб бажарар эди. Сўнгра, отасининг бош соқчиси Бобокулнинг ёрдамида от устида ўқ отишни, қилич сермашни машқ қила бошларди.

— Ҳайратдаман амирзода, шу пайтгача ҳеч ким бу машқларни сиз каби бунчалик эрта бошламаган ва бу қадар киёмига етказмаган. Оллоҳ насиб этса бу салоҳиятингиз билан бир ерни ёриб чиқасиз! Тангри таоло мақсадингизга етказсин, — деди машқ устози, кўпни кўрган Бобокул бир куни Темур хатти-ҳаракатларини ҳайрат ила зимдан кузатар экан.

Қунт ила мутолаа қилган Темурбек уч йилда Қуръони каримни ёдлаб бўлди. Бу қутлуғ воқеа муносабати шарафига факиру фуқаро ва шаҳар оксоқолларига Амир Тарағай Барлос суфра ёзди. Шайх Шамсиддин маъракага бош-кош эди.

Уламолар ғоят эрта ҳофизи Қуръон бўлиб етишган Темурбекдан Қуръоннинг ҳар ер, ҳар еридан ёддан сўраб, синаб кўришди. Сухбат-машварат ниҳоясида унинг исми ёнига ҳофизлик унвони кўшилиши тавсия этилди.

Тарағай Баҳодир шайх Шамсиддинга бир айғир ва бир бия ҳадя этиб, дуосини олди. Муаллимнинг боши кўкка етган эди.

— Мен амирзодамга ўз билганимни ўқутдим. Энди бошқа бир мураббий қўлида илми илоҳий ва ҳикмати башарийга ошино бўлмоғи лозимдур, — деди шайх амир оиласи билан хайр-хўшлашаркан. — Сизларни Яратганга топширдим!

Орадан кўп ўтмай амир ҳофизи Қуръон Темурбекни Абдуллоҳ Қутбнинг мадрасасига эргаштириб борди. Мударрис Кеш амирини иззат-икром билан қарши олди. Ёш Темурнинг зеҳн салоҳияти ҳақида шогирдларидан кўп илик сўзлар эшитганини таъкидлади. Бул ёш мусулмон авлод учун қўлидан не иш келса бажаражани қайд этди.

Шаҳар улуғлари ва ашрафларининг ўғил фарзандлари айнан шул зотнинг қўлида таҳсил олар эдилар. Илмли, фозил ва ориф инсон бўлган мударрис ғоят зукко ва нозиктаъб, бунинг устига ўзига хос бир парҳезчи ва чимхўр одам эди. Бу мадрасада ўқимок Темур учун завкли ва марокли эди.

Ўн олтига етганида у йигирма икки ёшли йигит каби қорувли ва бақувват эди. Бу пайтида ўқ отиш бобида кимса унга тенг кела олмас, чакқонликда ҳеч бир тенгдоши олдига тушолмас эди.

У уч отни ёндоштириб чопар, биринчисидан учинчисига ва яна қайтиб биринчисига сапчиб минар, бу унинг сеvimли машғулоти эди. Яйловда отларни тақаламай минишар, минди бўлган отлар оёғига бир ўзи тақа қоқар эди.

У машқини олган яна бир аскарий машғулот — чопиб кетаётган от эгаридан унинг ёнбошига тушиб кўздан пана бўла билиш эди. Савашларда иш беражак бу ҳарбий услубни у қушдек енгил уддаларди. Бу маҳорат туфайли жанг пайтида от нобуд бўлсада, жангчи ўзини сақлаб қола оларди.

Темур барчанинг кўз ўнгида илк баҳорда Жайхун наҳри тўлиб-тошиб турган бир дамда уни сузиб ўтиб, дам олмасдан орқага қайтиб келарди. Унинг илмак ташлаб асов отларни осонгина ушлаганини кўрган одамлар ишонқирамай, қайта-қайта унга асов айгирларни тизгинлатар эди.

Жума намозидан қайтган амир ўғлини ҳовлида саманнинг ёлларини тараб, бошига арпа солинган халтани илаётгани устига келди.

— Илм ва ҳарб санъатидаги тайёргарликларингиз кўп яхши ўғлим. Энди тижоратни ҳам ўрганиб қўйсангиз ёмон бўлмас. Саманни минингда, сурувдан юз бош бозорбоп қўйни ажратиб, Самарқанд бозорига олиб тушинг. Пулини хонадоннинг ками кўстига яратамиз. Сурувдаги қари совлиқларни ўтган йилиёқ сотиб юборишимиз керак эди. Ёш совлиқ ва тўқлиларга тегманглар, — тайинлади амир ўғлига.

Темур Омонқўтон этакларида ёйилиб юрган сурув орасидан юз бош совлиқни ажраттирди-да, Пардабой чўпонга ҳайдаттириб, Самарқанднинг кунчиқишидаги мол бозорига тушди. Совлиқлар семиз эди. Қочмаганини сўйиб сотса, қочганидан қўзи олса бўлар эди. Бир зумда юз бош қўйни сотди. Пулларни икки белбоққа ўраб, белига боғлаб қўйди. Темур бозор айланмоққа қарор бериб, Пардабойни оти ёнида қолдирди ва кўчма ошхоналар қаршисидаги одамлар тўпланиб турган майдон томон юрди.

Кичикроқ курси устига чиқиб олган қаландарсифат бир киши баланд овозда илҳом билан йиғилганларга шеър ўқир эди. Темур шоирнинг шеърига маҳлиё бўлиб туриб қолди.

— Ким бу шеър ўқиётган? — сўради ёнида турган кишидан.

— Э-э, танимайсанми, машхур шоир Камол Хўжандий-ку! — жавоб қилди у ҳайрон бўлиб.

— Камол Хўжандий шул киши бўладиларми? — деди янада хайрати ошиб.

У китобларда ўқиган, ўзи илоҳий даражада хурматлаган машҳур шоирлар каби бир инсон унинг қаршисида шеър ўқирди. Хўжандий юксак рух ила шеър ўқир эди:

— *Зулм бирлан бу дунёда,
Билгин, қолмас яхши от.
Яхшилик қил, эрта-индин
Сенгада келур навбат.*

У танишмоқ ниятида одамлар тўпини ёриб, Хўжандий томон илгарилади.

— Менинг исмим Темурбек Муҳаммад Тарағай Барлос ўғли. Сиз ила танишмоқ истаймен! — дея унга мурожаат этди.

— Шоиру фақир Камол Хўжандийдурман! — деди суҳбатдоши хоргин ва чарчок овозда. — Бир парча нон учун шоирлигимни ерга уриб, мана шу мол бозорида шеър ўқимокка мажбур қолдим, — деди у хижолатдан терга тушиб.

— Шу охирги ўқиган шеърингизни менга сотсангиз, — деди Темур шоирнинг сўзларидан қалби ларзага келиб. — Қанча танга тиларсиз?

Хўжандий унга қараб қулди. Темур хайрон бўлди.

— Хайрон бўлманг иним. Бу шеърнинг баҳоси йўқ. Унинг нархини сўраганингиз учун куляпман, — деди Хўжандий изтиробли кифада. — Модомики, жуда истар экансиз сизга ҳадя этганим бўлсин, — дея шеър ёзиғлик коғозни Темурга узатди.

— Унда сиз ҳам мана шу ақчани шеърятни севган бир йигитнинг улуғ шоирга эҳтироми сифатида қабул этсангиз, — деди Темур бир белбоққа тугилган беш юз тангани шоирга узатаркан.

Бир белбоғ пулни кўриб, Хўжандий шошиб қолди. Юзига ўнғайсиз бир ифода қалқиркан, ҳаяжон ичида овози титради.

— Бу кўп жигарим, мен ҳаётимда бунчалик ақчани кўрмаганмен, — дея шоша-пиша хокисорларча рад этди Хўжандий.

— Олмасангиз хафа бўламен! — Темурбек шоирнинг кўнглига огир тегмаслик учун кўшимча қилди, — бул тангалар бир сатрингизга-да арзимас...

У Темурнинг кўзларига бир зум қараб турди-да, ақчани олди. Улар кучоклашиб хайрлашдилар. Хўжандий кўзларига қалққан ёшни кўрсатмаслик учун ерга қаради.

Темурбек шеърни қайта-қайта ўқиркан, хуш кайфиятда Кешга қайтди.

Бироқ хонадоннинг об-ҳавоси бошқача эди. Шеър воқеасини эшитган амирнинг авзойи бузилди.

— Бул ишингизда мантиқ йўқ. Кимса эшутса кулади, — деди кизишиб жаҳли чиқаркан.

Темур лаб-лунжини йиғиштириб, қилган ишининг ҳақу ноҳақлигини отасига тушунтириб бера олмади. Зеро амир тушунишни истайдиган авзойда эмас эди.

— Ўша, пулларини совуриб келган сурувни қайтариб топиб келасиз. Ўшанда мен сиз билан гаплашаман! — деди амир қўлидаги қамчисини этигининг пошнасига уриб. Сўнгра шарт бурилиб, уйга кириб кетди.

Темур не қиларини билмай, шошиб қолди. Беихтиёр, юриб уйлари яқинидаги тепаликка чиқиб ўтирди. Узок ўйлагач, саманни ҳам ўз ҳолига ташлаб, пойи-пиёда Атабек бобонинг кўргони томон йўлга тушди. Қаёққа кетганини ҳеч ким билмай қолди. Улуғ амакиси қароргоҳига у тонг саҳарда етиб келди. Кечаси билан йўл юрди. Отасининг бор-йўғи юзта қўй учун қилган бу ғавғосининг сабабини ўйлай-ўйлай ўйига етолмади.

Синчков кекса бек сочу киприкларини чанг босган амирзодани хушнуд кутиб олди.

— Ҳаммомга кириб бир истироҳат қилнг. Ғоят ҳорғинсиз, толиқибсиз. Тун бўйи мижжа қоқмаган кўринасиз. Қазо бўлган намозларингизни ўқиб, ухланг. Не емак истасангиз, келтиражаклар. Сўнгра, иккимиз пешанани пешанага тираб суҳбатлашамиз, — деди Атабек бобо Темурнинг ичига кириб чиққандай.

Ҳақиқатан ҳам у чарчаганидан зўрға оёқда турарди. Улуғ бекнинг сўзлари унга ёғдек ёқиб тушган эди. У ходим ҳамроҳлигида ҳаммом сари йўналди. Оёғини зўрға кўтариб босар, кўзлари ўз-ўзидан юмилиб кетмоқда эди.

— Ота-ўғил муносабатлари ғоят нозик масаладур, — дея сўз бошлади бек пешинга яқин, меҳмондорчиликдан кейин суҳбатлашаркан. — Шунини унутмангки, ҳар замон фарзанди қобил отани англамоққа, унинг инжиқликларини кўтармоққа ҳозир турмоғи керак. Биласизким ота-она танланмайди. Қиблагохингиз ақл, давлат ва тажриба одами. Отангиз бу ҳаракатни сизга бўлган салбий муносабатидан келиб чиқиб қилмаган. Энг аввало ул кишим сизнинг жуда камдан-кам кишиларда бўладиган энг юксак, шоирона олийжаноб туйғуларингизни англай олмаган чиқар ёким сизни ўзларича бир синаб кўрмоқчидир. Биласизки бизнинг эски турк ва мўғулларда ўғил болани оғир синовларга солиб, иродасини тоблаш қадим-қадимдан мавжуд. Падари бузрукворингизда аж-

додлар қонидаги ўша туйғулар жунбушга келиб қолган бўлса ажаб эрмас. Масаланинг яна бир тарафи борким, буни-да сиз ёдингизда тутмоғингиз керак. Сиз бозорга олиб бориб сотган мол ҳақ-ҳуқуқ ўлароқ айна дамда отангизга тегишлидир. Бу молни ёки унинг пулини ўзга бир кишига бермоқчи бўлсангиз, сўзсиз, отангиздан изн сўрамоғингиз шарт эди. Ул кишимнинг ўрнида ҳар қандай ота ҳам норози бўлар эди ўғлининг бу каби ишидан. Шу боис, жигарим мулло Темур, бу ерда сиз, юзда тўксон ноҳақсиз. Модомики бўлган иш бўлиб, бўёғи синибди. Майли, ўтган ишга саловатни энди сиз қилинг! Фақат шундай келишайликки, элтиб бориб сурувга қўшиб қўядиган юз бош қўйни мен бермадим, сиз олмадингиз. Бу иккимиз орамизда қоладиган гап. Отангизнинг бир тескари кийган тўнини иккинчи бор тескари кийдирмайлик. Бундан буён шундай ҳаракат қилингки, отангиз билан ораларингизда ихтилоф пайдо бўлишига ҳеч замон имкон туғилмасин. Амир ҳазратлари эл устида юрган, одамлар, раият доимо сўзига қулоқ солиб келган номдор авлод вакили, таникли кишидир. Машҳур кишиларга фарзанд бўлмоқнинг ҳам ўзига хос масъулият ва машаққатлари бор. Бутун элу юрт оғзига қараб турган одам раият сўзимни бир тингласа, бола-чака, бутун авлод-аждодим икки бор қулоқ осмоғи керак деб ўйлайди. Оддий ота-оналар авлодидан бир меҳр-оқибат кутса биз каби бой ва юрт сўраганлар ўн баробарини кутамиз. Бола эса кимнинг фарзанди бўлмасин боладир. Мен боламини дейман, болам боласини дейди. Сиз ва бутун яқинларингиз буни ҳисобга олмоғингиз жоиз, — дея тин олди бек янги келтирилган қимиздан пиёласига қуяр экан.

— Ҳарҳолда, бек бобо, мен отамдан бундай муносабатни кутмаган эдим. Шу боис ақлим шошиб, не қиларимни билмай қолдим, — деди бобонинг сўзларни диққат билан тинглаб ўтирган Темур.

— Билингки, бизнинг улусда ўн-ўн иккидан ошдингми, бола саналмайсан. Шул боис, отангиз сизнинг бу ишингизни болалик оқибатида қилинган ҳатти-ҳаракат ёхуд хато деб тушунмайди. Менинг ожиз фикримча, иккингиз ҳам ҳақсиз. Сизнинг бу мардона ишингизда авлиё ва ҳақиқий буюк хоқонларга хос бир ҳикмат бор. Демак, сиз, Темурбек, одамларимиз онги ва шуури ўрганиб, мослашиб қолган ҳаёту тирикчилик қуюшқонига сиғмайдиган одамсиз. Бу кўп яхши! Бурнидан нарини кўра олмайдиган, кунни учун кул ташлаб юрган оми оломоннинг сиз ва устоз Хўжандий каби кишиларни англаб етмоғи мушкул. Сикилманг ва мақсад йўлида юрмоқда давом этинг! Сиз ҳаёт йўлингизда дуч келажак бундан-да

юз чандон оғир ва машаққатли довонларни ошиб ўта олсангизгина ўша мақсадга етасиз ҳамда унга муносиб бўласиз! Акс ҳолда сизнинг атрофингизни ўраган одамлардан фарқингиз қолмайди, иним. Сизга айтар сўнг сўзим борким, буни ҳеч замон унутманг. Ҳеч қачон ва ҳеч бир замон тўғри сўзга номуносиб одамга ҳақиқатни айтманг. Айтдингизми қоқиласиз!..

Ёш амирзодани ўй босган эди.

— Рухсатингиз билан тез-тез ҳузурингизга келиб тураман бобо! Сиз ва отамдан эшитган ҳақ ва доно сўзларни бу кунга қадар кимсадан эшитмадим.

— Унутманг, кимлигидан қатъи назар, дунёнинг барча илмларини сув қилиб ичиб юборса-да, ҳаётда ҳеч бир нарсага осонликча эришиб бўлмайди. Инсон йиқила-йиқила, адашароқ, боши тошларга тегароқ интилган манзилига етиб боради. Бул сафарда Яратган сизга ёр бўлсин болам!

Атабек бобо шундай дея юзига фотиҳа тортди.

Бек уйида яна икки кун қолиб гурунглашган, ундан сабоқ олган Темур учинчи куни юзта қўйни ҳайдаб, отасининг сурувлари ёйилиб юрган Омонқўтон довонининг кун ботишидаги яйлов сари жўнади.

Довон оша ота қўрғонига қайтаркан, хотирасида Атабек бобонинг сўнгги сўзлари жонланди. «Ҳаётимда турумимни забун этган энг аянчли ҳолат тухмат ва бўҳтонларга дуч келганим ва уни бар-тараф этмоқ учун беҳуда умримни сарфлаганим бўлди. Одам зоти феъл-атворидаги бу жирканч иллатга қарши курашиб бўлмас экан, бўтам! Унга қарши чора-тадбир қўлламоққа ҳаракат қилганинг сари аксинча у янада чуқурроқ илдиз отар экан. Бойси инсон бола-си тузалишдан кўра бузилишга мойилдир. Сўқоқдаги оломон ҳеч қачон ақлли, улуғ ва бой кишиларни суйиб, юракларига сиғдира олмайдилар. Ҳатто хешу ақраболаринг ҳам. Шунинг учун ҳам инсон не қадар улуғлашгани сари ёлғизланиб бораверади. Отилган маломат тошларига қарши отмоқ учун эса тош тўплама. Қора тупроқ ва вақт бу тошларни ҳам, уни отганларни ҳам кўмиб кетади. Одамнинг қаро боши қаро ерга киради-ю, тинади».